

AGNIESZKA BIEDRZYCKA

 <https://orcid.org/0000-0002-9177-6044>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk /
Polski Słownik Biograficzny

*„Opisy zabytków w kościołach i na cmentarzach w dekanatach:
zwinogrodzkim, radomyślskim i białocerkiewskim”
ze zbiorów Aleksandra Czołowskiego w Bibliotece Narodowej*

Pod koniec XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX w. Aleksander Czołowski należał do najbardziej aktywnych historyków i archiwistów Lwowa, działających poza środowiskiem akademickim. Jego biografia została szczegółowo opracowana w ostatnich latach co najmniej dwukrotnie¹, wystarczy zatem przypomnieć podstawowe fakty. Był najstarszym synem Aleksandra i Olimpii z Boguckich, urodził się 27 lutego 1865 r. w Bakończycach koło Przemyśla. Maturę zdał w 1884 r. w gimnazjum w Stanisławowie, w trakcie nauki rozpoczynając w roku 1883 pracę jako sekretarz w Galicyjskim Towarzystwie Gospodarskim. Od 1884 r. studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Lwowskiego; po roku przeniósł się na Wydział Filozoficzny w Wiedniu, gdzie podjął jednocześnie pracę korespondenta „Dziennika Polskiego”. Stopień doktora filozofii uzyskał w 1890 r. we Lwowie pod kierunkiem Ksawerego Liskego. W listopadzie 1889 r. został obrany sekretarzem Koła c.k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej we Lwowie, w roku następnym został

¹ E. Laszak, *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865-1944)*, Łódź 2004; I. Zima, *Aleksander Czołowski 1865-1944. Luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia 2011. Krótki biogram zob. też M. Dutkowska, S. Ciara, *Aleksander Czołowski (1865-1944)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, t. 2, red. J. Maternicki, P. Sierżęga, L. Zaskilniak, Rzeszów 2014, s. 191-202 (we wszystkich wymienionych pracach podano starszą literaturę).

asystentem archiwariusza Karola Widmanna, w 1891 r. – kustoszem w nowo utworzonym Archiwum Miasta Lwowa, a na mocy decyzji Rady Miejskiej z 14 kwietnia 1894 r. po utworzeniu stanowiska stałego archiwariusza dawnych aktów miasta Lwowa w randze sekretarza magistratu objął tę funkcję². Dyrektorem archiwum został w 1905 r. i pozostał na tym stanowisku do 1937 r. Od 1892 r. zaangażował się w organizację Muzeum Historycznego Miasta Lwowa (w którym został następnie dyrektorem), współtworzył Galerię Narodową Miasta Lwowa i Muzeum Narodowe im. Jana III Sobieskiego; dyrektorem lwowskich muzeów pozostał do czerwca 1939 r.³ (z przerwą w latach 1915-1917, kiedy przebywał na zesłaniu w Rosji). Należał do licznych towarzystw i organizacji społecznych i naukowych, m.in. do Kółka Historycznego Czytelni Akademickiej, Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, Polskiego Towarzystwa Historycznego, Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Komisji Historycznej i Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce Akademii Umiejętności, Towarzystwa Obrony Interesów i Kultury Lwowa oraz Towarzystwa Badania Historii Obrony Lwowa i Województw Południowo-Wschodnich. Zmarł 7 lipca 1944 r. we Lwowie, został pochowany na cmentarzu Łyczakowskim (nagrobek zachowany).

W ciągu całego życia zawodowego Czołowski prowadził intensywne działania w celu powiększenia zbiorów zarówno własnych, jak i należących do tworzonych i rozwijanych przez siebie placówek publicznych. Już 22 grudnia 1892 r. wspólnie z prezydentem Lwowa Edmundem Mochnackim ogłosił odezwę do mieszkańców miasta, informując ich o utworzeniu Muzeum Miejskiego i wzywając do przekazywania doń pamiątek, związanych z historią Lwowa⁴. Działalnością Czołowskiego, zmierzającą do wzbogacenia zbiorów archiwalnych i muzealnych Lwowa, zajęła się Ewa Laszak, nie ma zatem potrzeby powtarzać jej ustaleń⁵, warto jednak wspomnieć, że nie wszystkie jego działania w tej dziedzinie były sukcesem, o czym obie wspomniane biografie, pisane w tonie nieco panegirycznym, milczą. Największym skandalem

² „Gazeta Lwowska” 1894, nr 91, s. 4.

³ E. Laszak, *op. cit.*, s. 9-14, 20.

⁴ „Gazeta Lwowska” 1892, nr 294, s. 3.

⁵ E. Laszak, *op. cit.*, s. 20-32. Spośród niewymienionych przez badaczkę działań Czołowskiego w tej dziedzinie można wspomnieć o: przekazaniu w grudniu 1892 r. do zbiorów miejskich metalowych tablic ze scenami hołdu i pochodu rycerskiego, pochodzących podobno z pomnika hetmana Stanisława Jabłonowskiego, odkrytych w trakcie restauracji kaplicy św. Benedykta w kościele Jezuitów; uratowaniu we wrześniu 1896 r. „starożytnych” ozdób architektonicznych z rozebranej kamienicy przy ul. Ormiańskiej 28; pozyskaniu w maju 1903 r. z Krajowego Sądu Karnego broni, skonfiskowanej w latach 1846 i 1848; a także przywiezieniu latem 1908 r. do Muzeum Historycznego sześciu drewnianych figur z zamku królewskiego w Żółkwi, odkrytych pięć lat wcześniej w zabudowaniach probostwa, odnowionych na koszt kierownika starostwa żółkiewskiego Juliusza Szumlańskiego i przekazanych do Kamienicy Królewskiej we Lwowie. W maju 1905 r. historyk ocalał dzwony z lwowskiego kościoła Dominikanów (z lat 1584, 1606 i 1607), które zakonnicy sprzedali za 4800 koron na złom do wiedeńskiej odlewni, a Czołowski w ostatniej chwili zatrzymał na dworcu kolejowym. Z braku środków nie zdołał wówczas nabyć ich do zbiorów miejskich i po długich targach z konwentem dzwony te odkupił od dominikanów namiestnik Andrzej Potocki, który umieścił je w parku w Krzeszowicach („Kurier Lwowski” 1892, nr 348, s. 2-3; 1896, nr 248, s. 3; 1903, nr 144, s. 2; „Gazeta Lwowska” 1905, nr 104, s. 4; 1908, nr 181, s. 4; „Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki” 1905, nr 104, s. 2).

zakończyła się sprawa zakupu w 1896 r. za 4 tys. złotych reńskich⁶ kilku rzekomo XVII-wiecznych zbroi husarskich, które okazały się współczesnymi falsyfikatami. O ich wykonanie podejrzewano Jana Nowaka z Wiednia, w którego pracowni już od 1892 r. powstawały na zamówienie przyjaciela Czołowskiego, lwowskiego cyzelera i złotnika Barucha Dornhelma, oraz handlarza antykami Szymona Dornhelma także inne „starożytne” obiekty, wśród nich:

(...) rozmaite zbroje, miecze z gmerkami mieszczan lwowskich i armaty rzekomo lwowskiego pochodzenia i to wszystko dla Lwowa; również armaty lwowskie, które Czołowski zakupił do Muzeum Historycznego od Nowaka, a które także niby z Litwy czy gdzieś z innych okolic pochodzić miały, były fabrykowane w ten sposób, że Nowak wedle wskazówek ozdabiał je wizerunkiem Matki Boskiej i nazwisko ówczesnego ludwisarza lwowskiego umieszczał⁷.

Fabrykaty te sprowadzano następnie z Wiednia do Lwowa, skąd Szymon Dornhelm ekspediował je za granicę rosyjską do Radziwiłłowa; z Rosji zbroje wracały przez Brody – już na adres Czołowskiego – do Lwowa. Mimo wykrycia oszustwa przez kustosa Miejskiego Muzeum Przemysłowego Władysława Rebczyńskiego i krążących od czerwca 1896 r. plotek na temat prawdziwego pochodzenia nabytków⁸ skandal wyciszono: Czołowski początkowo „zaręczał słowem honoru” za autentyczność zbroi i wyparł się kontaktów z Dornhelmami, a następnie zaatakował zarząd Muzeum, oskarżając jego pracowników o nieuczciwość i pomówienia. Wniosek z przeprowadzonego przez Rebczyńskiego śledztwa przekazano wprawdzie do zbadania prawnikowi, profesorowi Uniwersytetu Lwowskiego i radnemu miejskiemu Feliksowi Gryzieckiemu, który potwierdził ich rzetelność⁹, falsyfikaty po cichu wycofano ze zbiorów, a Czołowskiemu polecono odwołać pisemnie oskarżenia wobec zarządu Muzeum i Rebczyńskiego oraz zwrócić im kilkaset złotych reńskich, wydanych na zdemaskowanie oszustwa (ostatecznie po wielokrotnych monitach sumę tę wypłacił w roku 1900 prezydent Godzimir Małachowski z kasy miejskiej), ale mimo żądań Gryzieckiego i zarządu Muzeum Przemysłowego wobec winnego nie wyciągnięto żadnych konsekwencji. Sprawa została w pełni ujawniona dopiero w 1903 r. przez skandalizujący tygodnik „Monitor” w serii jadowitych artykułów¹⁰ (co nie

⁶ „Dziennik Polski” 1896, nr 58, s. 2.

⁷ Dr. Czołowski, towarzysze pancerni, Dornhelm – a szwindel, „Monitor” 1903, nr 2, s. 5; R. Majkowska, Działalność kolekcjonerska Władysława Łozińskiego, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” R. 28, 1983, s. 68.

⁸ „Dziennik Polski” 1896, nr 58, s. 2; „Dziennik Krakowski” 1896, nr 135, s. 6.

⁹ Dr. Czołowski, towarzysze pancerni..., „Monitor” 1903, nr 7, s. 5.

¹⁰ Ibidem, nr 1-3, 5-8; Jeszcze archiwaryusz miejski, towarzysze pancerni – a szwindel, „Monitor” 1903, nr 9, s. 5; Magistracki rycerzu – ne zdurysz, „Monitor” 1903, nr 10, s. 5. Anonimowy autor pisał w nich o Czołowskim m.in.: „zarozumiały i nadęty pęcherz Czołowski” („Monitor” 1903, nr 2, s. 4), „udoktoryzowany pęcherz Czołowski” (Ibidem, s. 5), „dumny, operetkowy historyk, chodzący po kawiarniach i bajzlach i piejący hymny na swą uczoność” (ibidem, nr 8, s. 5). Czołowski był prawdopodobnie ofiarą wojny między wydawcą „Monitora”, posłem Ernestem Breiterem a prezydentem Lwowa Godzimirem Małachowskim i redaktorem Leonem Danilukiem, podane przez tygodnik fakty zdają się odpowiadać jednak prawdzie. Obelżywe wobec Czołowskiego artykuły drukowano w „Monitorze”

wpłynęło zresztą na stanowisko Czołowskiego w sferach muzealnych). Aferę odnotowała również w swych pamiętnikach Helena Dąbcańska-Budzynowska, według której spreparowane przez Barucha Dornhelma zbroje „wywieziono i zakopano na jakimś pobojuwisku na Podolu”, a po kilku latach „odkryto” i sprzedano Czołowskiemu do zbiorów miejskich, gdzie zostały zdemaskowane jako współczesny falsyfikat dzięki odnalezieniu wybitego na blasze znaku fabrycznego, jaki Dornhelm – broniąc się przed oskarżeniami o celowe fałszerstwa – umieszczał na swych wyrobach¹¹. Wątpliwą wartość miała również przynajmniej część zakupionej w lutym 1907 r. za radą Czołowskiego kolekcji obrazów Jana Jakowicza z Sitkowiec na Ukrainie, stanowiącej podwaliny lwowskiej Galerii Obrazów¹².

Oprócz obiektów pozyskiwanych dla zbiorów miejskich, Czołowski gromadził również własną kolekcję zabytków, a zwłaszcza rękopisów, pochodzących z parafii rzymsko- i greckokatolickich, likwidowanych klasztorów, brakowanych archiwaliów miejskich, archiwów prywatnych, a nawet papierni¹³. Jego bogate zbiory, obejmujące zarówno dokumenty i korespondencję prywatną, jak i gromadzone przez niemal całe życie archiwalia oraz drukowane i niedrukowane teksty naukowe i popularnonaukowe¹⁴, już za życia historyka zaczęły ulegać rozproszeniu: w latach 1936 i 1939 przekazał on 2525 rękopisów Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie (po wojnie zbiory te podzielono między Ossolineum we Wrocławiu i Lwowską Naukową Bibliotekę im. Wasyła Stefanyka Akademii Nauk USRR). Pozostała część zbiorów została ewakuowana na początku 1944 r. do Tyńca; w 1947 r. Stanisława Karczeńska, córka nieżyjącego już Czołowskiego, sprzedała je Bibliotece Narodowej

również w następnych miesiącach, rysując jego wyjątkowo odrażający portret (zob. np. *Gad społeczny. Sylwetka magistrackiego pasożyta*, „Monitor” 1903, nr 51, s. 3-4). Zaskakujący jest brak reakcji Czołowskiego, zwłaszcza że zazwyczaj reagował on bardzo gwałtownie na wszelkie zarzuty i prawdziwe czy zmyślane obrazy; z powodu zatargu między redakcją „Śmigusa” a magistratem stoczył nawet 1 X 1896 r. pojedynek z Aleksandrem Miłskim, zakończony zranieniem tego ostatniego (*Pojedynek na pistolety*, „Głos Narodu” 1896, nr 226, s. 4).

¹¹ Helena Dąbcańska przedstawiła zresztą całą działalność kolekcjonerską Czołowskiego w dużej mierze, opisując m.in. przypadek odnalezienia w burzonej kamienicy przy ul. Ormiańskiej „skarbu”; uczestniczący w odkryciu murarze ukryli pochodzące ze znaleziska dukaty z czasów Marii Teresy, a Czołowski „zabrał resztę do zbiorów, lecz nie wiadomo jakich”. Podobnie wspominając o poszukiwaniach w podziemiach Czarnej Kamienicy, pamiętnikarka podejrzewała, że Czołowski po nabyciu budynku przez miasto kontynuował rozpoczęte badania, ale „wynik tylko jemu wiadomy” (H. Dąbcańska-Budzynowska, *Pamiętnik*, oprac. J. Fijałek, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” R. 9, 1963, s. 312-313, 355-356).

¹² E. Laszak, *op. cit.*, s. 22. Zob. też M. Olszewski, *Quosque tandem?*, Lwów 1907; A. Czołowski, *W sprawie Galerii Miejskiej. Odpowiedź Prof. dr. Janowi Bołoz-Antoniewiczowi*, Lwów 1907.

¹³ E. Laszak, *op. cit.*, s. 35-36; M. Dutkowska, S. Ciara, *op. cit.*, s. 196.

¹⁴ Według odpowiedzi Czołowskiego na przesłaną przez Edwarda Chwalewika ankietę w połowie lat 20. XX w. jego zbiory obejmowały 323 dyplomy pergaminowe, 1 tys. autografów, 2 tys. rękopisów historycznych, prawnych i ekonomicznych, 15 tys. listów i ok. 50 tys. dokumentów heraldyczno-genealogicznych (E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 1, Warszawa-Kraków 1926, s. 423).

w Warszawie, która w 1949 r. przekazała część materiałów do Archiwum Głównego Akt Dawnych¹⁵.

Zainteresowania naukowe Czołowskiego obejmowały głównie Lwów i Galicję (a później Małopolskę) Wschodnią; spośród zagadnień wyraźnie wykraczających poza tę tematykę Ewa Laszak wymieniła jedynie kwestie rewindykacji polskich zabytków z Rosji i dzieje polskiej marynarki¹⁶. Szerszy zakres posiadały gromadzone przez niego zbiory rękopisów, chociaż i w tym wypadku „Galiciana” i „Leopolitana” reprezentowane są najliczniej. Jednym ze stosunkowo rzadkich przykładów¹⁷, świadczących (być może przypadkowo) o zainteresowaniu Czołowskiego terenami odległymi od Galicji, wchodzącymi jednak niegdyś w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jest rękopis zatytułowany „Opis zabytków w kościołach i na cmentarzach w dekanatach: zwinogrodzkim, radomyślskim i białocerkiewskim”, znajdujący się obecnie w zbiorach specjalnych Biblioteki Narodowej w Warszawie (sygnatura 5705 II).

Rękopis liczy 40 zapisanych jednostronnie, wtórnie numerowanych kart o wymiarach 22 x 17,5 cm. Jego pochodzenie i autorzy nie są znani. Powstał pod koniec XIX w., najprawdopodobniej po 22 kwietnia 1890 r. (najpóźniejsza data odnotowana wśród zamieszczonych w nim inskrypcji nagrobnych), a przed 28 października 1894 r. (data śmierci Zofii z Naryszkinów Szuchałowej, wspomnianej w tekście jako żyjąca). Został spisany przez dwie osoby, pismem o różnym stopniu staranności. Większą część rękopisu sporządzono pismem niezbyt starannym, z licznymi poprawkami i dopiskami, powstałymi zapewne w trakcie kolacjonowania lub przepisywania opisów sporządzonych w terenie, a następnie uporządkowanych przez twórcę rękopisu. Pozostała część manuskryptu (opis cmentarza parafialnego w Białej Cerkwi, k. 26-31, i odpisy większości tablic z Didowszczyzny, k. 32-39) sporządzono inną ręką, starannym pismem kaligraficznym, bez poprawek i uzupełnień. Obaj autorzy pochodzili zapewne z Ukrainy Prawobrzeżnej, o czym świadczą występujące w tekście rusycyzmy (*czawun, czawunny, oszczekaturzony, sowietnik*). Manuskrypt zawiera lakońskie opisy kościołów, kaplic i cmentarzy z trzech (faktycznie dwóch) dekanatów ówczesnej archidiecezji żytomierskiej. Szczególnym zainteresowaniem twórców opisów cieszyły się zamieszczone w świątyniach i na cmentarzach inskrypcje; o ile opisy

¹⁵ E. Laszak, *op. cit.*, s. 39; T. Zielińska, *Zbiór Aleksandra Czołowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, „Archeion” T. 89, 1991, s. 37-60.

¹⁶ E. Laszak, *op. cit.*, s. 7, 98-100. Jedyną chyba drukowaną pracą Czołowskiego dotyczącą Ukrainy Naddnieprzańskiej jest artykuł o historii twierdzy kudackiej (A. Czołowski, *Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy*, „Kwartalnik Historyczny” R. 40, 1926, s. 161-184).

¹⁷ Nie jest to jednak przykład jedyny. W pozostałych we Lwowie zbiorach Czołowskiego znalazły się m.in. dokumenty dotyczące klasztorów dominikańskich w Kamieńcu Podolskim i Latyczowie (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, ф. 141 [zbiory A. Czołowskiego], оп. 1, снр. 47), indeksy do aktów grodzkich i ziemskich kamienieckich z XVII-XVIII w. (ф. 141, оп. 1, снр. 99, 100, 308), wypisy z lustracji starostwa i powiatu żytomierskiego (ф. 141, оп. 1, снр. 700, 2032, 2258), starostw dymirskiego (снр. 1570) i smotryckiego (снр. 2299), inwentarze Nowego Konstantynowa (снр. 1315, 1316), opis kościoła w Braclawiu (снр. 626), taryfy podatkowe powiatu i województwa kijowskiego (снр. 1619, 1620, 2261, 2264, 2266), lauda sejmikowe województw podolskiego, kijowskiego i wołyńskiego (снр. 1614-1616) oraz liczne wypisy genealogiczne dotyczące rodzin z terenów Wołynia, Podola i Ukrainy (zob. np. Archiwum Woroniczów – ф. 141, оп. 1, снр. 2501-2512).

wyglądu i wyposażenia kościołów prezentują się raczej ubogo, o tyle teksty znajdujących się w nich napisów zostały w większości przytoczone *in extenso* (choć nie zawsze dokładnie). Równie wiele uwagi poświęcono inskrypcjom na nagrobkach cmentarnych, w odniesieniu do części obiektów uzupełniając je krótkimi charakterystykami (niekiedy ograniczonymi do podania materiału) samych nagrobków.

Przedstawione w prezentowanym teksie miejscowości za czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów należały do rzymskokatolickich diecezji kijowskiej (dekanat Chwastów) i łuckiej (archidiakonat Łuck, dekanat Braclaw)¹⁸. Po ich przyłączeniu w wyniku II rozbioru do Rosji Katarzyna II ukazem z 6 (17) września 1795 r. zlikwidowała obie diecezje; należąca do Rosji część diecezji łuckiej włączono do nowo powstałej diecezji pińskiej, natomiast sytuacja zlikwidowanej diecezji kijowskiej w świetle dotychczasowej literatury przedstawia się bardzo niejasno. Według Macieja Loreta została ona włączona do diecezji pińskiej¹⁹, według Bolesława Kumora²⁰ i Marka Roberta Górniaka²¹ do diecezji latyczowskiej, według Marii Dębowskiej „Zamiast diecezji kijowskiej i kamienieckiej powstała diecezja latyczowska”, ale jednocześnie terytorium diecezji kijowskiej „podzielono: część została włączona do archidiecezji mohylewskiej (jako archidiakonat kijowski), część do niekanonicznej diecezji pińskiej (powiaty żytomierski i owrucki)”²². Jak się wydaje, ziemie diecezji kijowskiej zostały rzeczywiście podzielone: część północno-zachodnia (powiaty owrucki i żytomierski) weszła w skład diecezji pińskiej, część południowa znalazła się w granicach diecezji latyczowskiej, obejmującej teren guberni podolskiej, braclawskiej i wzniesieńskiej²³ (do tej ostatniej należały m.in. Zwinogródka i Łysianka²⁴, można zatem przypuszczać, że trafiły również do diecezji latyczowskiej). Nie wiadomo natomiast,

¹⁸ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 335, 345; J. Kowalczyk, *Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006, s. 157-160.

¹⁹ M. Loret, *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, „Przegląd Powszechny” R. 45, 1928, t. 179, s. 118.

²⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 19, 1970, s. 140; idem, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 193.

²¹ M.R. Górniak, *Kijowska diecezja katolicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, szp. 1425.

²² M. Dębowska, *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014, s. 13, 16.

²³ Ю. Білоусов, *Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія*, Житомир 2000, s. 43-44; autor twierdzi wprawdzie, że diecezję pińską utworzono „zamiast łuckiej i kijowskiej”, zaznacza jednak, że chodziło o tereny guberni mińskiej i wołyńskiej – a zatem z wyłączeniem dawnego powiatu kijowskiego, który wchodził w tym czasie w skład guberni wzniesieńskiej i namiestnictwa kijowskiego. W skład diecezji latyczowskiej weszły gubernie podolska, braclawska i wzniesieńska, ponownie bez terytorium namiestnictwa kijowskiego.

²⁴ *Історія міст і сіл Української РСР*, ред. П.Т. Тронько, Черкаська область, Київ 1972, s. 205, 415.

której diecezji podporządkowano środkową część Kijowszczyzny, w tym rejony Białej Cerkwi i Radomyśla, pozostające w granicach namiestnictwa kijowskiego; wbrew cytowanemu stwierdzeniu Dębowskiej nie mogła ona znaleźć się w archidiakonacie kijowskim, który powstał dopiero w roku 1798.

Nowo wprowadzony podział przetrwał zaledwie trzy lata, po czym na mocy ukazu cara Pawła I z 28 kwietnia (9 maja) 1798 r. i dekretu nuncjusza apostolskiego w Rosji Wawrzyńca Litty z 8 sierpnia, zatwierdzonego 17 listopada przez papieża Piusa VI, diecezja kijowska została ostatecznie zlikwidowana, a jej tereny weszły w skład archidiecezji mohylewskiej (nowo utworzony archidiakoniat kijowski) i diecezji żytomierskiej (powiaty żytomierski, nowograd-wołyński i owrucki guberni wołyńskiej), pozostającej w unii personalnej z diecezją łucką²⁵. Przedrozbiorowy dekanat braclawski został w większości przyłączony do diecezji kamienieckiej; jej wschodnia granica biegła wówczas wzdłuż Gnilego Tykicza i Siniuchy, toteż należąca do dekanatu braclawskiego parafię w Łysiance, leżącą na wschodnim brzegu Tykicza, zapewne włączono do archidiakonatu kijowskiego²⁶. Kolejna zmiana nastąpiła w poł. XIX w., kiedy 22 lipca (3 sierpnia) 1847 r. podpisano konkordat między Cesarstwem Rosyjskim a Stolicą Apostolską, ustalający również nową strukturę organizacyjną Kościoła katolickiego w Rosji. Diecezja żytomierska, obejmująca do tej pory wschodnią część guberni wołyńskiej, została powiększona o teren guberni kijowskiej, w tym dotychczasowy archidiakoniat kijowski²⁷. Za zgodą papieża Piusa IX biskup koadiutor mohylewski Ignacy Hołowiński wydzielił jesienią 1849 r. archidiakoniat (składający się w tym czasie z trzech dekanatów: wasylkowo-radomyskiego, skwirsko-lipowieckiego i humańsko-zwinogródzkiego) z terenu archidiecezji mohylewskiej, przyłączając go ostatecznie do diecezji żytomierskiej. Przeprowadzono nowy podział dekanalny, 31 marca 1850 r. tworząc sześć dekanatów: berdyczowski, humański, kijowski, radomyski, skwirski i zwinogródzki²⁸. Podział ten przetrwał do 1926 r.²⁹, a zatem wy-

²⁵ B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, s. 494.

²⁶ Idem, *Granice metropolii...*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 20, 1970, s. 290, 294. Zob. S. Litak, *op. cit.*, s. 142-143.

²⁷ Również w odniesieniu do reformy z 1798 r. wśród historyków brak jednolitego stanowiska. Według Pawła Grabczaka już w 1798 r. cały obszar dawnej diecezji kijowskiej wszedł w skład nowo powstałej diecezji żytomierskiej (w unii personalnej z łucką), podczas gdy według Antoniny Kozyrskiej (i innych badaczy) archidiakoniat kijowski został do niej włączony dopiero w wyniku reorganizacji w poł. XIX w. Na przynależność archidiakonatu kijowskiego do metropolitalnej diecezji mohylewskiej (a nie diecezji żytomierskiej) na początku XIX stulecia zwrócił uwagę recenzent pracy P. Grabczaka Marian Radwan (P. Grabczak, *Seminaria duchowne łucko-żytomierskiej diecezji w latach 1798-1842*, Białe Dunajec-Ostróg 2006, s. 43-45, 344 (recenzja M. Radwana); A. Kozyrska, B. Modzelewska, *Mohylewska archidiecezja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, szp. 34; zob. też *Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie XIX wieku*, t. 1, cz. 1: *Diecezja kamieniecka. Diecezja łucko-żytomierska*, oprac. J. Skarbek, Lublin 2000, s. VII-XX).

²⁸ *Directorium officii divini et missarum ad usum dioecesis Luceoriensis pro anno Domini MDCCCL...*, Vilnae 1849, składka 12, [s. 4-8]; *Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Luceoriensi*, Vilnae 1851, składka 16.

²⁹ Ю. Білоусов, *op. cit.*, s. 138. W 1926 r. wysłannik papieża Michael d'Herbigny ustanowił na terenie Ukrainy i Białorusi 10 administratur apostolskich (R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki obrządku łacińskiego w ZSRR po 1918 roku. Zarys problematyki*, [w:] *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 82-89.

mieniony w tytule źródła „dekanat białocerkiewski” należy uznać za pomyłkę autora (Biała Cerkiew należała do dekanatu kijowskiego). W okresie istnienia Związku Radzieckiego struktury i hierarchia Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie przestały funkcjonować. Diecezja żytomierska została odtworzona przez papieża Jana Pawła II w styczniu 1991 r.; 25 listopada 1998 r. jej nazwę zmieniono na kijowsko-żytomierską, a 9 listopada 2015 r. podzielono ją na 15 dekanatów. Opisane w źródle parafie znajdują się obecnie w dekanatach radomyskim i białocerkiewskim.

Edycję opisów kościołów i cmentarzy przygotowano zgodnie z *Projektem instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku* Ireneusza Ihnatowicza³⁰, zaś edycję inskrypcji pamiątkowych i nagrobnych zgodnie z *Instrukcją wydawniczą dla źródeł epigraficznych* Józefa Szymańskiego i Barbary Trelińskiej³¹. W odpisach inskrypcji zachowano wprowadzone przez autorów skróty, uzupełniając jedynie brakujące znaki skrócenia. Zachowano stosowane przez autorów wyróżnienie fragmentów tekstu przez podkreślenie.

³⁰ I. Ihnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze” T. 7, 1962, s. 99-124.

³¹ J. Szymański, B. Trelińska, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, Lublin 2003.

Opisy zabytków w kościołach i na cmentarzach w dekanatach: zwinogrodzkim, radomyślskim i białocerkiewskim

Biblioteka Narodowa, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, rękopis 5705 II,
między 1890 a 1894, s. 1-40

1. Dekanat zwinogrodzki

a) parafia zwinogrodzka

Zwinogrodka¹. Kościół parafialny pod wezwaniem Opatrzności². Kościół ma kształt krzyża. Ołtarzów rzeźbionych w kościele nie ma, a tylko są obrazy zawieszone na ścianach. W wielkim ołtarzu obraz Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Panny Maryi, a w bocznych: po lewej stronie Chrystus rozpięty na krzyżu, po prawej zaś obraz św. Józefa na ręku z dziećciem Jezus, pędzla Biedrońskiego³. Jest to jedyny obraz godny wspomnienia jako lepszego pędzla, inne są nieudolnymi i szpetnymi kopiami miejscowych malarzy, które zostały umieszczone za czasów fundatorki kościoła, starościny zwinogrodzkiej Salomei z Brzozowskich Sołtykowej⁴ i jego późniejszego opiekuna ks. archidiakona prałata Grabowskiego⁵ (ob. *Ostatnia starościna zwinogrodzka* 1888)⁶. Obraz św. Józefa został ofiarowanym do kościoła zwinogrodzkiego w r. 1888 przez Annę z hr. Potockich hrabinę Branicką⁷. Nad tym obrazem u góry zawieszony obraz św. Stanisława wskrzeszającego Piotrowina.

¹ Zwinogrodka (Звенигородка), miasto powiatowe nad Gniłym Tykiczem w guberni kijowskiej, ok. 190 km na południowy wschód od Kijowa; obecnie w obwodzie czerkaskim (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. 14, Warszawa 1895, s. 689-698).

² Kościół pw. Opatrzności Bożej, wybudowany w latach 1809-1819 na miejscu drewnianej świątyni z lat 70. XVIII w.; w okresie istnienia ZSRR wykorzystywany jako internat dla bezdomnych dzieci, następnie jako szkoła sportowa, w 1967 r. przebudowany na dworzec autobusowy; w 1999 r. pierwsze piętro zdewastowanego budynku oddano miejscowej wspólnotie rzymskokatolickiej. Obecnie kościół pw. Przemienienia Pańskiego, obsługiwany przez duchownych z kościoła św. Anny w Talnem (*Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie XIX wieku*, t. 1, cz. 1: *Diecezja kamieniecka. Diecezja łucko-żytomierska*, oprac. J. Skarbek, Lublin 2000, s. 132; J. Chachaj, *Stan i odbudowa sieci kościelnej w łacińskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 87, 2007, s. 50-51; [on-line:] <http://beket.com.ua/cherkasska-ja/zvenigorodka/>; <http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akzcsgz&p=cszgzgpg&l=p> – 4 IX 2019).

³ Leon Biedroński (1837-1907), malarz warszawski, autor głównie obrazów religijnych i portretów (T. Seweryn, *Biedroński Leon*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 2, Kraków 1936, s. 25; E. Szczawińska, *Biedroński Leon*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających* (dalej: SAP), t. 1, Wrocław-Gdańsk 1971, s. 152-153).

⁴ Salomea z Brzozowskich Sołtykowa (zm. 1803), żona Feliksa Sołtyka, starosty zwinogrodzkiego, pułkownika kawalerii narodowej. Po śmierci męża zamieszkała z córką w Zwinogrodce, gdzie ufundowała murowany kościół; o dobra zwinogrodzkie prowadziła długotrwałe (i ostatecznie wygrane) procesy z rodziną Branickich (H. Gmiterek, *Sołtyk Józef Franciszek*, [w:] PSB, t. 40, Warszawa-Kraków 2000-2001, s. 384; [J. Talko-Hryniewicz] J. Hgowski, *Ostatnia starościna zwinogrodzka. Zarys dziejów kresowego miasteczka*, Kraków 1888).

⁵ Joachim Grabowski (1756-1829), ksiądz, doktor teologii; święcenia kapłańskie przyjął w 1780 r., kanonik kamieniecki i żytomierski, oficjał i scholastyk kijowski, archidiakon kijowski i białoruski, oficjał generalny archidiecezji mohylewskiej, od 1800 r. proboszcz w Zwinogrodce; we wrześniu 1823 r. przeprowadził wizytację miejscowego seminarium ([J. Talko-Hryniewicz] J. Hgowski, *Ostatnia starościna...*, s. 34; [E. Iwanowski] E. Heleniusz, *Rozmowy o Polskiej Koronie*, t. 1, Kraków 1873, s. 610-611; M. Banaszak, *Grabowski Joachim*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 579-580).

⁶ [J. Talko-Hryniewicz] J. Hgowski, *Ostatnia starościna...*

⁷ Anna z Potockich Branicka (1863-1953), córka Adama Potockiego i Katarzyny z Branickich, żona Ksawerego Władysława Branickiego, właściciela Wilanowa i ordynacji roskiej, przyrodnika i kolekcjo-

Kościół do r. 1887 był bardzo w smutnym stanie opuszczenia, lecz w tym roku ze szkła zrobiono nowe okna z szybami ze szkła kolorowymi w kształcie krzyżów, jak również wewnętrzne drzwi wchodowe główne kościelne przemieniono na zewnątrz, a w miejsce poprzednich zrobiono inne szklane dębowe, wykonane bardzo starannie przez majstra Rydzewskiego⁸.

Ambona z drzewa, przedstawia okręt, u dołu której kotwica, a u góry maszty i rozpięte żagle.

Po prawej stronie znajduje się chrzcielnica wykuta z białego marmuru, pięknej roboty nieznanego dłuta, przedstawiająca św. Jana Chrzciciela trzymającego na swej głowie naczynie, w którym chowają się oleje święte.

Organy kościelne fundacji ś.p. Seweryna Żmijowskiego⁹, mieszkańca długoletniego miasta, za robotę których w r. 1878 zapłacono fabrykantowi Werpachowskiemu¹⁰ rubli 1200.

Skarbiec kościelny bardzo ubogi, nie posiada żadnych dzieł sztuki lub czegoś cennego. Ornaty i inne aparaty kościelne, pochodzące z czasów jeszcze seminarium¹¹ przy kościele, przez starość nie mogą być używane. W r. 1888 hr. Aleksandra Potocka¹² z Warszawy ofiarowała aparaty do tutejszego kościoła wartujące rs 500.

Tablice pamiątkowe: po lewej stronie kościoła, na wewnętrznej jego ścianie umieszczona jest duża tablica czarna z nadpisem złotymi literami: „Salomei fundatorce wdzięczny pleban”. Obok nadpisu zdobią ścianę dwa portrety¹³ fundatorek, Salomei z Brzozowskich Sołtykowej starościny zwinogrodzkiej i jej córki Joanny¹⁴. Oba portrety zdobią herby starościńskie i są oprawne w ramy w stylu odrodzenia. Zniszczone do niedawna portrety, okryte warstwą kurzu i brudu, w r. 1888 umiejętnie odnowił p. Tadeusz Dowgird¹⁵ w Warszawie i odnalazł pod

nera (S. Kieniewicz, *Potocki Adam*, [w:] PSB, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 754).

⁸ O odnowieniu kościoła zob. J. Talko-Hryniewicz, *Z przeżytych dni (1850-1908)*, Warszawa 1930, s. 147.

⁹ Seweryn Żmijowski (1813-1879), mieszkaniec Zwinogrodki, pochowany na nowym cmentarzu miejskim; mąż Józefiny z Kondrackich (ok. 1823-1895), zmarłej we wrześniu 1895 r. w Nicei i tam pochowanej (I.M. Dacka-Górzyńska, S. Górzyński, *Polacy pochowani na cmentarzach Nicei i Mentony*, Warszawa 2015, s. 29-30).

¹⁰ Producent organów Paulin Werpachowski, w 1875 r. odnotowany w Brzostowicy, w 1897 w Rudzie koło Grodna, w 1900 r. w Brześciu Litewskim (B. Vogel, *Instrumenty muzyczne w kulturze Królestwa Polskiego. Przemysł muzyczny w latach 1815-1914*, Kraków 1981, s. 219).

¹¹ Dwuletnie seminarium rzymskokatolickie przy kościele w Zwinogrodce, ufundowane na pocz. XIX w. przez Salomeę Sołtykową kosztem 100 tys. złotych srebrnych, początkowo przeznaczonych na utrzymanie pięciu kleryków z archidiaconatu kijowskiego w seminarium żytomierskim; w 1820 r. w oparciu o fundusz Sołtykowej utworzono w Zwinogrodce odrębne seminarium pod kierownictwem Jana Ossolińskiego. Po jego likwidacji przez władze carskie w 1839 r. fundusz przekazano seminarium w Żytomierzu; budynek został zniszczony w l. 50. XX w. ([J. Grabowski], *Stan kiiowsko-zwinogrodzkiego seminarium, z wizyty officyała mohilewskiego, pralata archidyakona białoruskiego i kiiowskiego...*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej” T. 4, 1824, s. 102-125, 193-201; [E. Iwanowski] E. Helenijusz, *Rozmowy...*, s. 610-611; P. Grabczak, *Seminaria duchowne łucko-żytomierskiej diecezji w latach 1798-1842*, Biały Dunajec–Ostróg 2006, s. 66, 104-108, 335; [on-line:] <http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akzcszg&p=cszgzpg&l=p> – 4 IX 2019).

¹² Aleksandra z Potockich Potocka (1818-1892), wnuczka Szczęsnego Potockiego, córka Stanisława Septyma i Katarzyny z Branickich, od 1840 r. żona Augusta Potockiego, działaczka charytatywna, fundatorka (S. Konarski, *Potocka Aleksandra*, [w:] PSB, t. 27, s. 731-732).

¹³ Reprodukcie portretów zob. [J. Talko-Hryniewicz] J. Iłgowski, *Ostatnia starościna...*

¹⁴ Joanna Sołtykówna, córka Salomei i Feliksa, zmarła w młodym wieku (*Ibidem*, s. 32).

¹⁵ Tadeusz Dowgird (1852-1919), malarz, archeolog, etnograf, reżyser, literat. Uczeń Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu i Monachium, w l. 1877-1891 zamieszkały w Warszawie, następ-

nimi pędzel jeżeli nie do samego Bacciarellego¹⁶, to niezawodnie uczniów należących do jego szkoły (ob. Jan Iłgowski, *Ostatnia starościna zwinogrodzka*, Kraków 1888 r.). Pod tablicą fundatorek umieszczona biała marmurowa z nadpisem: „Ewelina z Gradowskich Kaleńska żyła lat 40 + 5 Września 1867 r.” Na prawej stronie w ścianie wmurowane są tablice: „Maryannie z Jezierskich Padlewskiej † 4 Kwietnia 1840 r. Wdzięczny syn Klemens ofiaruje” i druga „ś. p. Ludwik Talko-Hrynciewicz ur. 1850 † 1875”. W podziemiach kościoła spoczywają zwłoki fundatorki Salomei Sołtykowej i jej córki Joanny.

Około kościoła umieszczony jest pomnik z białego marmuru, znacznie już uszkodzony „Antoniemu Wilińskiemu, wdzięczni dzieci żył lat 52 † 6 list. 1845 r.”

Stary cmentarz leżący obok prawosławnego, po drodze do Kalnibłot¹⁷, na którym chowano tylko do roku 1853. Większość pomników na nich z miejscowego gnejsu¹⁸ zupełnie zniszczona, mają kształt płyt. Zapisaliśmy te tylko nadpisy, które się dały odczytać. (Najstarszy z pomników jest z r. 1811), a mianowicie: „Klemens Kozłowski † 23 list. 1853.” „Józef Dowmont Brodowski † 1816.” – „Piotr Listowski lat 56, † 29 lipca 1852” – „Jan Dyakowski † 30 list. 1820.” – „Maryanna Ilnicka, panna † 30 list. 1833 r.” – „Katarzyna z Gurowskich Ilnicka † 8 paźd. 1833.” – „Helena Wilczyńska lat 69 † 12 grud. 1836” – „Małżonkowie Brudzewscy, Katarzyna † 27 paźd. 1802, Jan † 26 lipc. 1812.” – „Jerzy Sośnicki † 1828.” – „Jaś Sośnicki † 1829.” – „Konstanty Sośnicki † 4 czerwca 1827.” – „Wawrzyniec Sośnicki † 18 lutego 1832.” – „Ludwik Stanisławski † 1820.” – „Agnieszka Rudkowska † 21 paźd. 1837.” – „Katarzyna Krasuska l. 31 † 10 grud. 1851.” – „Hippolit Nowiński l. 67. † 23 marca 1849.” – „Helena z Rosnowskich Symonulewiczowa” (z nieczytelnym nadpisem dalej (granitowy nadgrobek) – „Katarzyna Jurewicz † 13 czerwca 1853.” – „Jan i Władysław Zagrajscy” (dalej nieczytelne) – „Teodora z Chaborskich Czarkowska † 15 lipca 1838.”

Nowy cmentarz. Chowają na nim od r. 1845. Przeważna część nadgrobków z miejscowego gnejsu w kształcie płyt, następnie czuhunne¹⁹, kilka z labradoru i parę z marmuru. Nadgrobki z miejscowego gnejsu: „Aniela Szybińska † 7 lutego 1888.” – „Konstanty Antuszewicz żył lat 12 † 14 lipca 1870 r.” – „Karolina Dylewska † 3 lut. 1869.” – „Grzegorz Budkiewicz lat 57 † 26 mar. 1872.” – „Grób rodziny Sawickich” – „Apollonija Kłobukowska l. 71 † 1889.” – „Johanna Maciejowska ur. 12 maja 1864 † 27 Kwiet. 1885.” – „Anna z Kamińskich Ogińska † 1883.” – „Karolina Czarnecka l. 72 † 1887.” – „Zofija Mikulska l. 76 † 27 stycznia 1883.” – „Apollonija z Wolańskich Katiszyn l. 50 † 28 paźd. 1888.” – „Piotr Kobielski l. 20 † 1880.” – „Antoni Szemiot l. 80. † 1 marca 1877.” – „Karol Kobielski l. 33” – „Walery Ciekawy-Cepryński † 19 maja. 1863.” – „Petronella z Sopotnickich Cepryńska-Ciekawa l. 28 † 20 sierp. 1859.” –

nie w Plemborgu na Żmudzi; od 1907 r. kierownik Muzeum Miejskiego w Kownie, w czasie I wojny światowej wiceburmistrz Kowna, w Republice Litewskiej prezes Państwowej Komisji Archeologicznej (A. Ryszkiewicz, *Dowgird (Daugirdas) Tadeusz*, [w:] SAP, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 91-92).

¹⁶ Marceli Bacciarelli (1731-1818), malarz, od 1753 r. zatrudniony na dworze Wettinów w Dreźnie, od 1765 r. w Warszawie; założyciel szkoły malarskiej na zamku królewskim, generalny dyrektor budowy królewskich, profesor malarstwa Uniwersytetu Warszawskiego; autor licznych portretów, kompozycji historycznych i alegorycznych (H. d'Abancourt, *Bacciarelli Marceli*, [w:] PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 198-200; A. Chyczewska, *Bacciarelli Marcello*, [w:] SAP, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 56-63).

¹⁷ Kalnibłota, od 1795 r. Ekaterynopol (Катерино́поль), miasto w pow. zwinogrodzkim gub. kijowskiej, u ujścia potoku Kalnibołotka do Gniłego Tykicza, ok. 15 km na południe od Zwinogrodki; obecnie w obwodzie czerkaskim (SGKP, t. 2, Warszawa 1881, s. 320-321).

¹⁸ Gnejs – skała metamorficzna, zawierająca głównie kwarc, skalenie i krzemiany.

¹⁹ Czuhunny – żeliwny.

„Jan Kozłowski † 9 czerwca 1869.” – „Anieli z Pietraszewskich Giedgowtowa † 28 Września 1882.” – „Jan Wilkowski l. 74 † 27 paźd. 1882.” – „Julia z Wisznickich Chrościcka † 20 list. 1871.” – „Leopolda Stołyhwo l. 2½ † 27 stycz. 1882.” – „Ludwika Kowalińska l. 80 † 21 mar. 1866.” – „Klemens Sarnawski l. 83” – „Franciszek Kowaliński ur. 1818 † 1883.” – „Barbara z Kowalińskich Sarnawska ur. 1853 † 1881.” – „Michalina Rudnicka † 6 mar. 1860”.

Nadgroby granitowe z kwadratowym kamieniem z wetkniętym w nim krzyżem czuhunym: „Tekla Ziembicka l. 54 † 14 Czerwca 1887.” – „Hippolit Ziembicki” – „Tekla z Dubickich Szemiotowa l. 53 † 29 maj. 1860.” – „Ludwik Wyszyński † 18 Czerw. 1869.” – „Wincenty Szelski l. 57 † 29 paźd. 1888.” – Nadgroby całe czuhunne roboty fabrycznej: „Ludwika z Chilwiczów Posudziewska l. 60 † 28 Grud. 1878.” – „Jenerał-major Piotr Olszewski²⁰ ur. 29 Czerw. 1806 r. † 12 maj. 1879.” – „Anastazja Wierzbicka l. 60 † 30 Wrześ. 1887.” – „Franio Zasacki lat 9. † 17 Sierp. 1883.” – Ludmiła Paskal † 3 Stycz. 1887.”; „Marja Małecka l. 7 † 29 Sierp. 1882.”; „Teofila Bogusławska † 11 Kwiet. 1872.”; „Wawrzyniec Cholewiński l. 70 † 18 Stycz. 1871.” – „Napoleon Kiersnowski † 13 Kwiet. 1870.” – „Ludwik Czarnowski l. 56 † 24 maj. 1861.” – „Antoś Przesmycki ur. 8 Czerw. 1867 † 6 Wrześ. 1865”. – Nadgroby labradorowe (wyrobu Horodyskiego) w kształcie kolumn: – „Seweryn Żmijowski lat 66 † 2 Grud. 1879.” – „Stanisław Obrębkowski l. 44. † 29 lipc. 1880.” – „Krystyna z Garlińskich Chojnowska. l. 33. † 1880.” – „Tekla z Myszyńskich Lens † 14 Stycz. 1879.” – „Filipina Zenowicz. ur. 1809 † 28 Wrześ. 1882. w Olchowcu²¹”. Nadgroby z białego marmuru: „Dominik Symonulewicz l. 72 † 2 lipca 1880.”

Filia.

Talne²².

Kościół²³. Wymalowany wewnątrz olejną farbą dzikiego koloru. W prezbiterium ściany wyłożone żółtym fals-marmurem. Ołtarz wielki w stylu romańskim z kolumnami szarymi, zrobionymi też pod marmur. Na ołtarzu u góry statua N. Panny Niepokalanego Poczęcia, a w samym ołtarzu obraz Święta Rodzina, kopia pędzla Rafaela²⁴, antypedium z mozaiki florenckiej. Po lewej ręce od wielkiego ołtarza w nawie ołtarz boczny z obrazem Madonny Sykstyńskiej²⁵ kopii Rafaelowskiej. Kopie obydwóch obrazów, chociaż nie wiadomo czyjego są pędzla, jednakże znakomicie są wykończone we Włoszech i nabyte w r. 1858 do kościo-

²⁰ Piotr Matwiejewicz Olszewski (1806-1879), zrusyfikowany Polak, od 17 IV 1870 r. generał-major artylerii, uczestnik walk na Kaukazie; kawaler Orderu św. Jerzego IV kl. (J. Talko-Hrynciewicz, *Z przeżytych dni...*, s. 176-177; [on-line:] http://www.rusgeneral.ru/general_o.html – 27 VIII 2019).

²¹ Olchowiec (Вільховець), miasto nad Olchową w pow. zwinogródzkim gub. kijowskiej, ok. 7 km na południowy zachód od Zwinogródki; obecnie w obwodzie czerkaskim (SGKP, t. 7, Warszawa 1886, s. 450-451 (7)). Fotografia zachowanego pomnika zob. [on-line:] <http://kresowianie.home.pl/galeria/zwinogradka/Pages/10.html> – 4 IX 2019; według fotografii napis brzmiął: ŚP. | Filipina | ZENOWICZ | ur. 1809 r. zm. 1882 r. | w d. 28 Września | w Olchowcu.

²² Talne (Тальне), miasto nad Tykiczem Górskim w pow. humańskim gub. kijowskiej, ok. 40 km na północny wschód od Humania; obecnie w obwodzie czerkaskim (SGKP, t. 12, Warszawa 1892, s. 148).

²³ Do początku XX w. kościół w Talnem, wybudowany ok. 1840 r., stanowił filię parafii zwinogródzkiej. W okresie istnienia ZSRR był wykorzystywany kolejno jako skład, drukarnia, wylęgarnia kurcząt i warsztat kamieniarski; w 1992 r. został zwrócony wspólnocie rzymskokatolickiej, obecnie pw. św. Anny (*Źródła do dziejów rozgraniczenia...*, s. 132; [on-line:] <http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akzcsta&p=cstataan&l=p> – 4 IX 2019).

²⁴ Rafael Santi (1483-1520), włoski malarz i architekt, autor m.in. fresków w Perugii, Florencji i Rzymie, licznych wizerunków Świętej Rodziny, Madonn oraz portretów papieży i kardynałów.

²⁵ *Madonna Sykstyńska*, obraz Rafaela Santiiego z ok. 1513-1514 r., obecnie w Galerii Obrazów Starych Mistrzów w Dreźnie (Gemäldegalerie Alte Meister), przedstawiający Madonnę z Dzieciątkiem oraz adorującymi ich papieżem Juliuszem II i św. Barbarą.

ła przez hr. Szuwałową z domu Nariszkinową²⁶. Na ścianie przy przejściu do nawy z bocznym ołtarzem z obydwóch stron zawieszona jest śliczna dawna marmurowa rzeźba oprawna w ramy drewniane, przedstawiająca grupę „cherubinów” nabytą we Włoszech przez wyżej wspomnianą fundatorkę. W końcu kościoła u wejścia znajduje się organ z wprawioną w nim płaskorzeźbą, przedstawiającą głowę Zbawiciela w koronie cierniowej. Za wielkim ołtarzem przy tejże ścianie znajduje się ołtarz z rozpięciem Chrystusa, a naprzeciw niego nadgrobek stanowiący na ścianę płaskorzeźbę wykutą w białym marmurze N. Panny trzymającej na ręku Chrystusa, a pod nią nadpis na białej marmurowej desce znajdujący się z dwóch stron znanego herbu Potockich „Pilawy” a treści następnej: „Hic jacet serva domini Olga Narischkin comitum Potocki²⁷. Nata anno 1802 April. 8 obiit anno 1861 oct. 6. Ora pro Nobis.”²⁸ U dołu na posadzce znajduje się sarkofag z czarnego marmuru z krzyżem na wierzchu, a na nim leży wieniec z nieśmiertelników niedawno nadesłany przez córkę zmarłej hr. Szuwałowę. Sarkofag dokoła otoczony piękną balustradą składającą się z gźemsów w kształcie ram z czarnego marmuru, wewnątrz których zdobi rzeźba z białego marmuru. Nad grobowcem trzy okna zdobią szkła mozaikowymi wyobrażające postacie świętych.

Cmentarz. Około kościoła w ozdornie zasadzonym lasku znajdują się grobowce: 1) „Marya z Mullerow Statkowska ur. 1824 † 1849”²⁹ (nadgrobek czworokątny kamienny). 2) Takież kamień z dwóch stron z nadpisami „Clementine Rosalie Malé née Veltze née 1 Septembre 1830, decedée 26 Octobre 1851.”, z drugiej strony „Arthur Malé née 1 Octobre 1851. † 27 Octobre 1851.”³⁰ 3) Maria Taube ur. 15 Oktobra 1850 r. † 14 maja 1856.

²⁶ Zofia z Naryszkinów Szuwałowa (1829-1894), wnuczka Szczęsnego Potockiego i Zofii 1. voto Witte, córka Lwa Aleksandrowicza Naryszkina i Olgi z Potockich, od 1846 r. żona Piotra Pawłowicza Szuwałowa; przeniosła szczątki swej babki Zofii z cerkwi w Humaniu do wybudowanej przez ojca nowej, murowanej cerkwi św. Trójcy w Talnem (Z. Hauser, *Sarkofag „pięknej Bitynki”*, „Spotkania z Zabytkami” R. 27, 2003, nr 3, s. 13).

²⁷ Olga z Potockich Naryszkinowa (1802-1861), córka Szczęsnego Potockiego i Zofii 1. voto Witte, od 1824 r. żona rosyjskiego generała-majora Lwa Aleksandrowicza Naryszkina; zmarła w Paryżu, pochowana na cmentarzu Père-Lachaise.

²⁸ O tablicy, przechowywanej w składzie na węgiel, pisał Lew Chmielkowski, który w początkach lat 70. XX w. był w kościele w Talnem (wykorzystywanym wówczas jako wylęgarnia kurcząt), przytaczając napis: „TU LEŻY OLGA NARYSZKINA, COMTESSE POTOCKA”; w 1993 r. tablicę określił już jako zaginioną, wspomniawszy natomiast o odnalezieniu płyty upamiętniającej odnowienie kościoła na pocz. XX w., nieistniejącej jeszcze w trakcie powstawania opisu kościoła (L. Chmielkowski, *Kościół w Talnem – wylęgarnia kurczaków – pracownia nagrobków*, „Gazeta Lwowska” 1993, nr 10, s. 3). W rzeczywistości tablica ocalała, w 2007 r. była przechowywana w kruchości kościoła. Napis: HIC JACET | SERVA DOMINI | OLGA NARISCHKIN | COMITUM POTOCKI | NATA ANNO | MDCCCII M(ENSIS) APR(ILI) D(IE) VIII | OBIT ANNO | MDCCCLXI. M(ENSIS) OCT(OBRII) D(IE) VI | ORA PRO NOBIS (odczyt: Piotr Rabiej, 21 VIII 2007. Za udostępnienie odpisu z tego i następnych nagrobków dziękuję mgr. Piotrowi Kuliszewiczowi). Przetrwiała również wspomniana przez Chmielkowskiego tablica pamiątkowa, wmurowana obecnie w lewej ścianie nawy kościoła.

²⁹ Nagrobek zachowany, napis (częściowo zrekonstruowany): MARJA | Z MÜLLEROW | STATKOWSKA | ur(odzona) 1824 r(oku) | zm(arła) 1849 r(oku) | [Prosi] | o Pozdr(owienie) | Anielskie (odczyt: Michał Jurecki, Piotr Kuliszewicz, 21 VIII 2007).

³⁰ Nagrobek zachowany, napis: CLÉMENTINE, | ROSALIE | MOLÉ, | NÉE VELTZE | LE 1er SEPTEMBRE | 1830. | DÉCÈDÉE LE 26 8bre. | 1851. | ARTHUR | MOLÉ, | NÉ LE 1er 9bre 1851. | DÉCÈDÉ LE 27 8°. | 1851 (odczyt: Wojciech Drelicharz, Sylwia Pisarska, 21 VIII 2007); tekst odnotował (z błędami) również Zbigniew Hauser (Z. Hauser, *Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawne województwa I Rzeczypospolitej*, t. 4, Kraków 2009, s. 424).

Cmentarz filialny. Na cmentarzu do półtorasta krzyżów drewnianych. Z trwalszych nadgrobków następne: 1) „Amalia Sellheim ur. 19 Kwietnia 1883 † 9 grud. 1885.”³¹ (czuh. krzyż). 2) „Marie Daisay agée de 17 ans. † le 10 mai 1883.” (czuh.). 3) Jeanne Daisay de 15 ans. † le 11 août. 1882.”³² 4) „Alesandre Daisay † 1872.” 5) Jean Odin ur. 23 lut. 1877 † 7 lut. 1882.” (krzyż biały marmurowy i płyta takąż). W osobnym ogrodzeniu sztaketą drewnianą znajdują się groby rodziny Drowanowskich, a mianowicie: 6) „Krzysztof Drowanowski ur. 3 paźdz. 1867 † 7 sierp. 1882.”³³ 7) Stanisław Drowanowski ur. 2 paźdz. 1872 † 1876.” 8) Stanisław Drowanowski ur. 24 Kwiet. 1863 † 20 grudnia 1872” (każdy z tych trzech nadgrobków przedstawia obelisk z białego marmuru 3 metrów wysoki z urną na wierzchu). 9) „Józef Bilczyński żył rok 1. † 26 Sierpnia 1862.” (czuhunny). 10) „Marcelli Malczewski lat 50 † 18 czerwca 1867.” (czuh.). 11) „Jakób Diakowski lat 78 † 1860”³⁴ (z ciemnego marmuru obelisk). 12) „Kornelia Gorecka † 10 paźdz. 1868.” (czuh.). 13) „Marie Goffard née 1 d'avril. 1806 † 26 decem. 1872.”³⁵ (nadgrobek z białego marmuru, tablica z nadpisem wdrażona jakby w bryły kamieni). 14) „Aleksander Skwierczyński żył lat 89. † 30 list. 1864.” 15) „Elisabeth Peychez 39 ans. † 16 mars. 1874.”³⁶ (czuh.). 16) „Aniela Filipowicz 63 lat † 24 stycznia 1882.”³⁷ (marmur. płyta). 17) „Jan Bogusławski lat 63 † 19 Sierp. 1877.” (kamienna płyta). 18) „Bolesław Tokarzewski. lat 29 † 2 lipca 1880.” 19) „Edward Skawiński ur. 1813 † 29 Sierpnia 1878.” (kamien. płyta). 20) „Domicella z Burjanowskich Billi † 14 Września 1864.” (kam. płyta). 21) „Paweł Pokrzywnicki lat 39 † 14 czerwca 1859.” (obelisk ostro ścięty w górze z szarego marmuru). 22) „P. Iwanicka † 23 listop. 1878.” (nadgrobny nadpis na desce zrobionej z kamienia w kształcie trumny). 23) „Adam Hulanicki ur. 8 grud. 1808 r. † 2 grud. 1885.” (krzyż czuhunny). 24) „Ks. Jan Czerniawski³⁸ lat 75. † 27 marca 1885 r.” (z labradoru). 25) „Emilia Niemirycz żyła lat 76. † 26 lut. 1885.” (czuh.)

Kaplicy.

W Wodzianikach³⁹ w ogrodzie obok domu mieszkalnego folwarku księżnej Lubomirskiej⁴⁰. W ołtarzu obraz cudowny N. Panny z Panem Jezusem na ręku w srebrnej szacie, nie wiadomo pędzla, choć pospolitego. Jest kilka miejscowych legend o pochodzeniu tego obrazu. Według jednych młynarzowi jakiemś miał się przyśnić ten obraz walający się w głębokiej przewali⁴¹ i nazajutrz poszedł tam i znalazłszy go oddał ówczesnemu właścicielowi wsi Wo-

³¹ Inskrypcję odnotował w 1994 r. Zbigniew Hauser: Du unsere Blum / Ans Gottes Garten / Gehe hin, um dort auf uns zu warten / Amalie / Sellheim / geb. 19 April 1883 / gest. 9 Dezember 1885 (*Ibidem*, s. 423).

³² INRI / Jeanne / Daisay / morte / à l'âge de 15 ans / le 11 Août 1882 (*Ibidem*, s. 423).

³³ Krzysztof / Drowanowski / ur. 3 października 1867 / zm. 7 sierpnia 1882 (*Ibidem*, s. 423).

³⁴ Jakób | Diakowski | zmarł d. 1^{go} Apr. 1864 | żył lat 78 | Prosi o Pozdrowienie Anielskie (*Ibidem*, s. 424).

³⁵ Marie | Godrard [?] née le 1 Av. 180. [?] morte le 26 Dec. 1872 | Priez pour le repos de son âme (*Ibidem*, s. 424).

³⁶ Ici repose / Elisabeth / Peychez / décédée (...) mars 1874 / à l'âge de 59 ans (*Ibidem*, s. 424).

³⁷ Aniela / Filipowicz / żyła lat 63 / zm. dnia 4 stycznia 1882 (*Ibidem*, s. 424).

³⁸ Jan Czerniawski (1810-1885), ksiądz; święcenia kapłańskie przyjął w 1841 r., wikary w Monasterzyszcach, Humanu i Talnem (*Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Luceoriensi*, Vilnae 1851, składka 16, [s. 8], składka 18, [s. 2], Vilnae 1857, s. 92, Vilnae 1862, s. 108).

³⁹ Wodzianiki (Водзяники), wieś w pow. zwinogrodzkim gub. kijowskiej, ok. 15 km na północny zachód od Zwinogrodki; obecnie w obwodzie czerkaskim (SGKP, t. 13, Warszawa 1893, s. 731).

⁴⁰ Właścicielką części Wodzianik była Honorata Lubomirska.

⁴¹ Przewała – tu prawdopodobnie: zbiornik wodny przy młynie.

dzianik Rościszewskiemu⁴², który go umieścił w swej kaplicy. Według innych, a mianowicie według opowiadania w r. 1889 pani Domnickiej, 60-letniej osoby, która o tym w dzieciństwie słyszała od ociemniałej staruszki Czajkowskiej krewnej Rościszewskiej, że właściciel władający Wodzianikami w przeszłym wieku Rościszewski miał obraz ten znaleźć przypadkowo w ogrodzie w kufrze razem z innymi cennieściami, mającymi pochodzić jeszcze z czasów hajdamańszczyzny⁴³, będąc z nagrabionymi rzeczami zakopany do ziemi. Obraz przeniesiony do kaplicy dworskiej zasłynął prędko cudami. Opowiadają pomiędzy innymi, że niejaka dziewczyna ślepa od urodzenia wszedłszy do kaplicy wzrok odzyskała, a podczas epidemii cholery we wsi włościanie zrobili ofiarę do kaplicy i od tego czasu choroba ustała. Obraz ten i dziś uważany przez lud miejscowy za cudowny ściaga, szczególnie na wiosnę i w jesieni, niemało pątników ze wsi okolicznych. W skarbcu kaplicy przechowuje się nieznacznym pod względem ceny, lecz tylko pamiątkowy kielich srebrny obrządku wschodniego, przedstawiający parocha unickiego trzymającego na głowie czaszę. W podziemiach kaplicy pochowane są zwłoki dawnych właścicieli Wodzianik Rościszewskich, krewnej ich, wspomnianej wyżej ociemniałej Czajkowskiej, dzieci późniejszych właścicieli Grudzińskich⁴⁴ i ostatniego ks. Antoniego Lubomirskiego.

Tolsta⁴⁵. Kaplica ufundowana przez Sowieckiego⁴⁶, obecnie znajdująca się w posiadaniu hr. Branickich. Wewnątrz jeden ołtarz z rozpięciem Chrystusa. Kaplica posiada fisharmonię⁴⁷. Przy kaplicy znajduje się niewielki cmentarz, na którym pomiędzy innymi, drewnianymi krzyżami znajdują się czuhunne krzyże z nadpisami: ś. p. Fortunatowi Krasnopolskiemu lat 61 † w r. 1881. i Wincentemu Szeliskiemu lat 65 † w r. 1888.

b) parafia Łysiańska

Łysianka⁴⁸. W kościele⁴⁹ wielki ołtarz i cztery boczne. W wielkim ołtarzu obraz N. Panny Niepokalanie Poczętej. W jednym z bocznych ołtarzy ze strony lewej obraz św. Antoniego

⁴² Rodzina Rościszewskich h. Junosza z Rościszewa na Mazowszu; w 2. poł. XVII w. Stanisław Rościszewski osiadł w Chodorzkowie, zapoczątkowując kijowską linię rodziny. W 1819 r. w Wodzianikach odnotowano murowaną kaplicę w dobrach Szczęsnego Rościszewskiego (R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 11, Wrocław 1997, s. 358; SGKP, t. 5, Warszawa 1884, s. 307).

⁴³ Hajdamańszczyzna, hajdamaczyna – zbrojne ruchy chłopów i Kozaków na Ukrainie prawobrzeżnej w XVIII w., skierowane przeciw szlachcie, Żydom i mieszczanom.

⁴⁴ Wodzianiki nabył od syna Kazimierza Rościszewskiego Kazimierz Grudziński; we wsi urodził się jego syn, poeta Stanisław Grudziński (1852-1884), Kazimierz wkrótce stracił majątek, zmuszony do rozsprzedania wsi okolicznej drobnej szlachcie i ziemianom (S. Frybes, *Grudziński Stanisław*, [w:] PSB, t. 9, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960-1961, s. 46-47; W. Albrecht-Szymanowska, *Grudziński Stanisław*, [w:] *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 1, Warszawa 2000, s. 380-381; SGKP, t. 13, s. 731).

⁴⁵ Tolsta (Толста), wieś w pow. zwinogródzkim gub. kijowskiej, ok. 25 km na północny wschód od Zwinogródki; obecnie w obwodzie czerkaskim (SGKP, t. 12, s. 368 (2)).

⁴⁶ Antoni Sowiecki, właściciel Tolstej, był również fundatorem kościoła w Śmile i współfundatorem kościoła św. Aleksandra w Kijowie, przyczynił się do budowy kościoła Franciszkanów w Łysiance, kościoła Trynitarzy w Ryzyszczowie oraz kaplicy w Międzyrzeczu Koreckim ([E. Iwanowski], E. Heleniusz, *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione*, t. 1, Kraków 1901, s. 53-54).

⁴⁷ Fisharmonia – instrument dęty klawiszowy, zastępujący organy.

⁴⁸ Łysianka, Лисянка), wieś nad Gniłym Tykiczem w pow. zwinogródzkim gub. kijowskiej, ok. 22 km na północ od Zwinogródki; obecnie w obwodzie czerkaskim (SGKP, t. 5, s. 302-308).

⁴⁹ Kościół z 1820 r. pw. św. Józefa Oblubieńca NMP, ufundowany przez właścicielkę dóbr Józefę Jabłonowską na miejscu drewnianej świątyni, konsekrowany w 1826 r., do 1832 r. należał do franciszkanów; po kasacie klasztoru przez władze carskie zakonników przeniesiono do konwentu kapucynów w Brusilowie, a kościół zamieniono na parafialny. Uszkodzony w trakcie walk miejscowej ludności z oku-

Padewskiego, a w górze nad nim mniejszego formatu obraz cudowny tegoż świętego, mający być pędzla Bacciarellego, i miał być zapłaconym według wersji kursujących na miejscu 15 tysięcy dukatów w złocie. Ze strony prawej w drugim ołtarzu figura p. Jezusa w ogroju, rzeźba dłuta nieznanego. Nad tą statuą w górze obraz N. Panny z podpisem „pod Twoją obronę uciekamy się”. Obok ołtarza św. Antoniego ze strony lewej ołtarz z obrazem N. Panny z Chrystusem na ręku, kopia z Murillo⁵⁰. Po prawej strony jeszcze ołtarze z obrazami św. Tekli i św. Franciszka.

Skarbiec kościelny żadnych cennieści lub pamiątek nie posiada oprócz licznych wotum zawieszonych dokoła obrazu św. Antoniego Padewskiego.

Tablice pamiątkowe w kościele są liczne. Z lewej strony na ścianie nadpis „śp. Bronisławowi Chojnowskiemu⁵¹ urodzonemu z ojca Adama i matki Felicji z Kozakowskich Chojnowskich profesorowi i Doktorowi medycyny Cesarskiego Warszawskiego Uniwersytetu. Żył lat 34 † d. 6 kwiet. 1870. Pomnik z biustem z marmuru korynckiego postawiony jest na cmentarzu powązkowskim⁵². Ten pomnik przysłał ojciec Adam z Warszawy do Łysiańskiego kościoła 1871 r.” – „śp. Wawrzyńcowi i Marii Cholewińskim kochające dzieci proszą o szczerze westchnienie do Boga za ich duszę.” – „Tu spoczywa śp. Emilia z Borejów Hołowińska⁵³ niegdyś Hermana Hołowińskiego⁵⁴ małżonka za życia swego wzór cnót chrześcijańskich, rodzinnych i domowych. Z serdecznym żalem a nieutulonym płaczem, męża, rodzeństwa, ubogich, domowników i licznych przyjaciół, oddała ducha Stwórcy swemu d. 19 Stycznia 1841 r., a 47 swego cnotliwego życia. Przechodniu! westchnij do Boga aby cnoty jej wiecznym

pacyjną armią niemiecką w czerwcu 1918 r., został rozebrany w 1930 r.; według miejscowych przekazów z cegły pochodzącej z rozbiórki świątyni, wybudowano lecznicę weterynaryjną (SGKP, t. 5, s. 307; *Źródła do dziejów rozgraniczenia...*, s. 135; W. Rosowski, *Losy zakonników z klasztorów rzymskokatolickich na Ukrainie Prawobrzeżnej skasowanych w XIX w.*, [w:] *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, red. M. Derwich, t. 1: *Geneza. Kasaty na ziemiach zaboru austriackiego i rosyjskiego*, Wrocław 2014, s. 295; [on-line:] <https://lysianka.com/history-lysianka/history-lysianschyny/175-lysiansky-kostel.html> – 4 IX 2019; o kościele w Łysiance zob. też A. Betlej, *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka XVIII wieku*, Kraków 2010).

⁵⁰ Bartolomé Esteban Murillo (1617-1682), hiszpański malarz, autor głównie obrazów religijnych, współzałożyciel i pierwszy prezydent Akademii Sztuk Pięknych w Sewilli; być może chodzi o kopię obrazu *Madonna z różańcem* (ok. 1650-1655).

⁵¹ Bronisław Chojnowski (Chojnowski) (1836-1870), syn Adama i Felicji z Kozakowskich, doktor medycyny, dermatolog, profesor Szkoły Głównej i Uniwersytetu Warszawskiego. Urodzony w Murzyńcach (Muszyńcach) w pow. zwinogrodzkim, w 1863 r. uzyskał stopień doktora medycyny na Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie; od 1865 r. mieszkał w Warszawie, gdzie został docentem prywatnym patologii i terapii szczegółowej Szkoły Głównej, od 1867 r. profesor-adiunkt, od 1869 r. profesor nadzwyczajny Katedry Patologii i Terapii Szczegółowej Uniwersytetu Warszawskiego, od 1870 r. dyrektor Kliniki Terapeutycznej Szpitalnej (L. Zembrzusi, *Chojnowski Bronisław*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 401-402; P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 3, Warszawa 1995, s. 84-85).

⁵² Nagrobek Bronisława Chojnowskiego, z popiersiem autorstwa Juliusza Faustyna Cenglera, ufundowany przez uczniów, kolegów i rodzinę zmarłego, zachował się na cmentarzu Powązkowskim, kwatery 20, rząd 1, miejsce 1 (K. Witkowska, *Powązki – mówiące kamienie. Inskrypcje nagrobne na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie*, Kraków 2009, płyta CD).

⁵³ Emilia z Borejów Hołowińska (ok. 1794-1841), córka Jana i Anny z Hołowińskich, od 1818 r. żona Hermana Hołowińskiego; w lutym 1825 r. u Hołowińskich w Steblowie gościł w drodze z Petersburga do Odessy Adam Mickiewicz, który wpisał w imienniku Emilii wiersz *Podróźni* (zob. M. Witkowski, *Dookoła zagadki steblowskiej*, „Pamiętnik Literacki” R. 47, 1956, z. spec., s. 349-395).

⁵⁴ Herman Hołowiński (1788-1852), syn Onufrego, dziedzic Steblowa, marszałek pow. bohusławskiego, bibliofil, kolekcjoner; po śmierci żony Emilii osiadł w 1847 r. w Kamieńcu, gdzie zmarł i został pochowany (M. Witkowski, *op. cit.*, s. 368-378).

błogosławionych życiem nadgrodził. Ubogą jest w grobie bo za życia bogatą dla biednych była.”⁵⁵ – „Ś.p. Xiędzu Janowi Pajączkowskiemu⁵⁶ parafianie † d. 8 listopada 1857. r. żył lat 64. Wieczny odpoczynek racz mu dać Panie!”⁵⁷. – Z prawej strony ściany kościoła wmurowane są tablice: – „Dobrym rodzicom Jakubowi i Brygidzie z Kowalskich Krzeczowskiem wdzięczne dzieci d. 1 Sierpnia 1845 r. proszą o trzy Pozdrowienia Anielskie.” – „Rodzicom ś. p. Klemensowi i Wincentynie z Bejnarowiczów Kozakowskim 1862 r.”

Na podwórzu kościelnym następujące pomniki: płyta czarna marmurowa z krzyżem białym z napisem: „Hr. Adam Bierzyński⁵⁸ † 28 Stycznia 1879 r. – Spokój wieczny racz Mu dać Panie.” – Nadgrobek czarny czuhunny z napisem: „Cnotliwej kobiecie i żonie Marcelinie Klimowskiej † 22 maja 1858 r.” – Pomnik z białego marmuru z napisem: „Tu spoczywają zwłoki ś.p. Atanazego Tarnawskiego żył lat 58 † d. 7 marca 1830 r.” – Pomnik z labradoru z krzyżem czuhunnym na wierzchu, z nadpisem: „Pamięci najlepszego Ojca i męża Andrzeja⁵⁹ syna Józefa Tyszkowskiego poświęca żona i dzieci. Ur. 3 lipca 1826 r. † 30 Sierpnia 1880 r.” – Pomnik z białego marmuru przedstawiający kamień czworokątny wysoki, a na wierzchu jego stoi anioł z zagaszoną pochodnią. Na kamieniu nadpisy z każdej ze stron: „poświęcony połączonej rodzinie Obrębskich i Czarkowskich⁶⁰”, a na innych litery następne: „A.I.C.”, „EO”, „F.R.C.”, „T.C.”

Cmentarz parafialny. Nadgrobki: – „Tu spoczywa Sebastyan Sokołowski rotmistrz i kawaler † 1853 r. 18 grudnia, żył lat 67. Przechodniu zmów Anioł Pański.” (z szarego marmuru) – „Familii Newlińskich” (z cegły oszczekaturzony⁶¹) – Z szarego kamienia z dwoma tablicami marmurowymi. Na jednej z nich nadpis: „Rodzicom ś.p. Klemensowi i Wincentynie z Bejnarowiczów Kozakowskim”, na drugiej: „Dziadowi Józefowi i stryjom Stanisławowi i Janowi Kozakowskim, Wieczny odpoczynek racz dać Panie”. Niedaleko od pomnika tego leży płyta marmurowa czarna obłożona kamieniem z nadpisem: „D.O.M. Gasper Kozakow-

⁵⁵ Tekst z tablicy przytacza Jan Bolesław Liwski: „Tu spoczywa śp. Emilia z Borejków Hołowińska, niegdyś Hermana Hołowińskiego żona, za życia swego wzór cnót chrześcijańskich, rodzinnych i domowych. Z serdecznym żalem, a nieutulonym płaczem rodzeństwa, ubogich, domowników i licznych przyjaciół, oddała ducha Stwórcy swemu 19 stycznia 1841 r., a 47 swego cnotliwego życia... Przechodniu! Westchnij do Boga, aby cnoty jej wiecznym błogosławionym życiem nagroził. Ubogą jest w grobie, bo za życia bogatą była dla biednych” ([J.B. Liwski] Bolesław znad Dniepru, *Lisianka*, „Tygodnik Ilustrowany” 1883, nr 44, s. 283; też w: M. Witkowski, *op. cit.*, s. 373).

⁵⁶ Jan Pajączkowski (1791 lub 1793-1857), ksiądz, kaznodzieja; święcenia kapłańskie przyjął w 1816 r., od ok. 1827 r. proboszcz w Łysiance, ostatni franciszkanin w miejscowym klasztorze, wikariusz w Szepećówce (*Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Luceoriensi*, Vilnae 1851, składka 16, [s. 8], składka 19 [s. 3]; SGKP, t. 5, s. 308; *Nekrologi „Kuriera Warszawskiego” 1821-1939*, t. 3: 1853-1858, oprac. A.T. Tysza, Warszawa 2007, nr 14675).

⁵⁷ O tablicy wspomina J.B. Liwski, zob. [J.B. Liwski] Bolesław znad Dniepru, *Lisianka...*, s. 283, i Edward Rulikowski, zob. SGKP, t. 5, s. 308.

⁵⁸ Adam Bierzyński (zm. 1879), ożeniony z Pelagią z Czarkowskich, marszałek zwinogrodzki, w 1863 r. aresztowany jako podejrzany o działalność spiskową i osadzony w fortecy w Kijowie; współfundator wież kościoła w Łysiance (J. Talko-Hryniewicz, *Z przeżytych dni...*, s. 154-157; SGKP, t. 5, s. 308).

⁵⁹ Andrzej Tyszkowski (1826-1880), syn Józefa, ożeniony z Czarkowską (stryjeczną siostrą Pelagii Bierzyńskiej), zamieszkały w Ryżanówce (*Ibidem*, s. 158-160).

⁶⁰ Na terenie dawnej rejonowej przychodni lekarskiej w Łysiance, w pobliżu cerkwi św. Michała, zachował się kamień nagrobny pułkownika Wojsk Polskich Stanisława Czarkowskiego, zmarłego w 1795 r., [on-line:] <https://lysyanka.com/history-lysyanka/history-lysyanschyny/175-lysyansky-kostel.html> – 4 IX 2019.

⁶¹ Oszczekaturzony – otynkowany.

ski⁶² ur. d. 6 Stycz. 1823 † d. 26 marca 1885. Błogosławieni miłosierni albowiem oni miłośdzia dostąpią⁶³. I pomnik, i tablica leżąca otoczone są dokoła kamiennymi słupami połączonymi z sobą żelaznym łańcuchem. Nadgrobek czuhunny z krzyżem z nadpisem: – „Zgasłaś najlepsza z matek pełna lat i chwały, Dla szczęścia swej rodziny przeżyłaś wiek cały Przyjm ten ponury pomnik z skały i metalu Przez swych dzieci wzniesiony w niewymownym żalu. Przechodniu zmów pozdrowienie. Tu spoczywają zwłoki Anny z Sadowskich Hurkowskiej żyła l. 87. † 21 grudnia 1846 r.” – „ś.p. Joanny Nepomucyny Jaworskiej † d. 11 lipc. 1848. żyła l. 55. pobożny człowieku zmów za jej duszę pacierze” (czuhunny) – „Kazimierz Grudziński⁶⁴ † 22 Sierp. 1855 r. prosi o pozdrowienie anielskie.” – „ś.p. Franciszek Niedzielski żył lat 56 † 25 czerwca 1879. Prosi o pozdrowienie Anielskie” (czuhunny) – „ś.p. Stefania Molska żyła l. 46 † 19 maja 1877. Wieczny odpoczynek racz Jej dać Panie” (z szarego marmuru) – „Wanda Molska rok trzeci zaczęła † 5 czerwca 1863 roku. Rodzice drogiemu dziecku ku wiecznej pamięci.” (pomnik z szarego marmuru z krzyżem białym) – „ś.p. Waleryja z Beków Iwanowska żyła l. 32. † 10 lipca 1887. Prosi o pozdrowienie anielskie.” (czuhun.) – „Joachim Zandr zmarł w 78 r. życia w d. 14 paźd. 1871.” (czuhun.) – „ś.p. Klementyna z Faloreńskich Soroczyńska żyła l. 38 † 25 marca 1854.” (czuhun.) – „ś.p. Ludgarda Nowińska l. 7. † 29 paźd. 1875.” (czuhun.) – „ś.p. Aniela z Tatarowskich Skowrońska żyła l. 36 † 3 stycz. 1884.” (czuh.) – „ś.p. Julija Owsiana † 12 Kwiet. 1860.” (pomnik z czarnego marmuru z krzyżem czuhun.) – „ś.p. Michał Połowski l. 87 † 5 listop. 1881.” – „ś.p. Konstanty Ilnicki obywatel pow. Skwirskiego⁶⁵ † 71 roku d. 27 Stycz. 1850. Boże zmiłuj się nad Nim”. Na drugiej stronie: „Pokój drogim Twym ceniom Ojczy ukończony, Niebo Twej zacnej duszy, Chwała Twoim cnotom. Pomnik ten Twej pamięci łączy rzewną obłą, gorzki żal po Twym zgonie nam tęsknym sierotom”.

Filia.

Stebłów⁶⁶. Kaplica⁶⁷ z ołtarzem, w którym obraz ukrzyżowanego Chrystusa. Dobra stebłowskie przeszły od dawnych właścicieli Hołowińskich⁶⁸ do kupca Panczena, który swym kosztem w r. 1885 odnowił kaplicę. Przy kaplicy znajduje się cmentarz.

⁶² Gaspar Kozakowski (1823-1885), student Uniwersytetu Kijowskiego, urzędnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Petersburgu, członek komitetu włościańskiego guberni kijowskiej, autor broszury *O kwestii włościańskiej w Królestwie Polskim* (Warszawa 1860), dzierżawca cukrowni w Buhajówce (T. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 2, oprac. S. Kieniewicz, Warszawa 1979, s. 132-136, 548).

⁶³ Mk 5,7.

⁶⁴ Kazimierz Grudziński (zm. 1855), syn Stefana, sędzia powiatowy zwinogrodzki, właściciel cukrowni (T. Bobrowski, *op. cit.*, t. 1, Warszawa 1979, s. 135).

⁶⁵ Skwira (Сквира), miasto powiatowe nad Skwirą w gub. kijowskiej, ok. 100 km na południowy zachód od Kijowa; obecnie w obwodzie kijowskim (SGKP, t. 10, Warszawa 1889, s. 743-747).

⁶⁶ Steblów (Стеблів), miasto nad Rosią w pow. kaniowskim gub. kijowskiej, ok. 50 km na południowy zachód od Kaniowa; obecnie w obwodzie czerkaskim (SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 308-312; o Steblowie zob. też A. Betlej, *op. cit.*).

⁶⁷ Kaplica rzymskokatolicka z 1798 r., filia parafii w Łysiance (*Źródła do dziejów rozgraniczenia...*, s. 135).

⁶⁸ Onufry Hołowiński nabył Steblów w 1812 r. od Andrzeja Woronieckiego; po nim miastem władał jego syn Herman, a następnie bratanek Hermana Zenon (jeszcze w 1878 r.), który założył w Steblowie cukrownię i fabrykę sukna, oraz córki tego ostatniego, Anna Podhorska i Maria 1. voto Czosnowska 2. voto Łubieńska; według E. Rulikowskiego sprzedały one Steblów rosyjskiemu kupcowi Kotlarewowi (M. Witkowski, *op. cit.*, s. 376; [J.B. Liwski] Bolesław znad Dniepru, *Stebłów*, „Tygodnik Ilustrowany” 1878, nr 118, s. 203-204; SGKP, t. 11, s. 312; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 5, Warszawa 1908, s. 169; R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 330).

c) parafia Koszowacka

Koszowata⁶⁹. W kościele⁷⁰ ołtarzów trzy. Wielki ołtarz z drzewa w stylu gotyckim z obrazem N. Panny w srebrnej szacie. Obraz ten miał być sprowadzony z Włoch. Po prawej stronie w ołtarzu stary obraz Św. Trójcy, po lewej św. Antoniego i nad nim Ukrzyżowanie Pana Jezusa. Żadnych kosztowniejszych przedmiotów skarbiec kościelny nie posiada.

Przy kościele nadgrobniki: – „Józefa Szyszkowska l. 27 † 10 Wrześ. 1863 r. Prosi o pozdrowienie Anielskie.” (czuhun) – „ś.p. Ignacy Szostakowski l. 65. Zmarł w Małej Bereziance⁷¹ 1846 r. Pokój Jego ceniom” – na drugiej stronie tegoż pomnika: „Błogosławieni umarli którzy w Panu umierają, odtąd im mówi Duch aby odpoczęli od prac swoich, albowiem uczynki ich idą za nimi” Obj. XIV. 13⁷². (krzyż i sam grobowiec z szarego marmuru) – „Apolonija z Cybulskich Makarewiczowa † 1863 r. Sierp. 22 dn. Żyła lat 54. Prosi o pozdrowienie” (pomnik z dzikiego kamienia, na wierzchu krzyż czuhun.) – „Ferdynand Turczyński ur. 17 lut. 1824 r. † 8 marc. 1878.” (krzyż marmurowy na postumencie z dzikiego kamienia) – Pomnik familii Leutnerów z granitu, z napisami na płycie kamiennej: „Tu grób chroniący zwłoki Eleonory z Lubańskich Leutnerowej żyła l. 38 † 19 marca 1834 r. Córka Joanna l. 17 tegoż roku za matką do grobowca pośpieszyła, mąż dla najukochańszej żony za cnotliwe i pobożne pożycie lat 21 czyniąc pamięć prosi przechodniów o modlitwę za ich dusze.”

Na cmentarzy parafialnym: nadgrobniki: „Rodziny Domańskich”, „Szybińskiego”.

Kaplicy.

Taraszcza⁷³. Kościół nie całkiem wykończony⁷⁴. Ołtarz niewielki z dębowego drzewa, w nim zawieszony obraz N. Panny Częstochowskiej.

Cmentarz stary był około prawosławnego, który jeszcze wielu z mieszkańców miejscowych pamięta. Dziś przechodzi przez to miejsce droga z miasta do wsi Ułaszówki⁷⁵, na której widnieją ślady dawnych mogił, a oznaką tego miejsca jest dziś tylko krzyż przez czas zniszczony i topola zeszła, ogołocona z gałęzi...

Cmentarz nowy, założony przed 30 laty. Nadgrobniki: Piotr (aptekarz) i Emilija Kleczkowsy † 1885 r.” (krzyż czuhunny osadzony na wielkim odłamie dzikiego kamienia) – „Józef de Rosenthal l. 67 † 29 Wrześ. 1865” (krzyż czuhunny na ceglany podmurowaniu) – „Rozaliya Karpowicz † 24 czerw. 1869.” (krzyż drewn.) – „Tytularny sowietnik⁷⁶ Florjan Łuczyński

⁶⁹ Koszowata (Кішівата), wieś nad Kislówką w pow. taraszczańskim gub. kijowskiej, ok. 12 km na południowy wschód od Taraszczy; obecnie w obwodzie kijowskim (SGKP, t. 4, Warszawa 1883, s. 486-488).

⁷⁰ Murowany kościół rzymskokatolicki pw. św. Józefa w Koszowatej, ufundowany w 1812 r. przez Józefa Marcina Młodeckiego na miejscu drewnianej świątyni fundacji Zofii z Jełowickich l. voto Młodeckiej, 2. voto Olizarowej; obecnie nie istnieje (SGKP, t. 4, s. 487-488; *Źródła do dziejów rozgraniczenia...*, s. 134).

⁷¹ Mała Berezianka (Мала Березянка), wieś nad potokiem Szpyhałycha w pow. taraszczańskim gub. kijowskiej, ok. 10 km na południe od Taraszczy; obecnie w obwodzie kijowskim. Przed uwłaszczeniem chłopów Feliks Szostakowski posiadał w Małej Bereziance 700 dziesięcin ziemi i 107 „dusz” chłopskich (SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 141; t. 15, cz. 1, Warszawa 1900, s. 106 (2)).

⁷² Ap 14,3.

⁷³ Taraszcza (Тараша), miasto powiatowe w gub. kijowskiej nad Kotłujem i Hłyboczkiem, ok. 100 km na południe od Kijowa; obecnie w obwodzie kijowskim (SGKP, t. 12, s. 160-162).

⁷⁴ Kościół rzymskokatolicki pw. Marii Magdaleny w Taraszczy, wybudowany w l. 1886-1896 ze składek wiernych; przebudowany, od początku lat 60. XX w. pełni funkcję szkoły muzycznej, [on-line:] [https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Марії_Магдалини_\(Тараша\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Марії_Магдалини_(Тараша)) – 5 IX 2019.

⁷⁵ Ułaszówka (Улашівка), wieś w pow. taraszczańskim gub. kijowskiej, granicząca od zachodu z Taraszczą (SGKP, t. 12, s. 794).

⁷⁶ Sowietnik – radca.

† 10 grud. 1864 żył l. 39." (płyta czuhun.) – „Władysław Strzałkowski żył l. 67 † 11 lut. 1865 r." (czuh.) – „Joanna Grubinowiczowa † 2 lut. 1879." (krzyż czuh. z fotografią zmarłej osadzony na kamieniu) – „Zofia Piotrowska aetatis 60 an. obiit anno 1864 Juniar. 8." (krzyż i kamień z piaskowca) – „Antoni Baczkowski † 17 Stycz. 1862 r. żył l. 89." (czuh.) – „Aniela z Szumowickich Jerzykowiczowa † 1869 lut. 10 d." (Krzyż czuh. na piedestalu kamiennym) – „Soter Chłopicki ż. lat 80 † 1880 Kwiet. 3 d." (Takiż jak poprzed.) – „Katarzyna z Koszyczków Kosacka żyła lat 19 † 1870" (płyta kamien.) – „Izabella Metlińska † 1888. lut. 18." (krzyż drewniany) – „Stanisław Rzepecki lat 2½. † 7 czerw. 1863." (Krzyż drewniany) – „Brygida z Bieniewskich Sztejn † 6 Kwiet." (rok starty) (kamien.) – „Stefan Sleszczyński lat 19. † 26 marca 1861" (Krzyż drewniany) – „Michalina Siemaszko † 13 marca 1873" (Krzyż drewniany) – „Wiktor Domański † 4 grud. 1889." – „Dr Adolf Rykman⁷⁷ † 22 Kwiet. 1890"⁷⁸. Oprócz 18 grobów z pomnikami jest jeszcze ze 30 z krzyżami bez żadnych nadpisów i tyleż grobowców bez żadnych znaków, razem więc mogił, które można było zliczyć na cmentarzu katolickim w Taraszczy jest 78.

Cmentarz katolicki we wsi Paradówce⁷⁹. Nadgroby: – „Franciszek Wojnowski lat 54 † 16 maja 1871." (czuhun.) – „Katarzyna Juchnowska l. 65 † 21 Wrześ. 1881" – „Piotr Kosakowski l. 54. † 3 maja 1878 r." (czuhun.) – „Franciszek Juchnowski l. 95 † 4 Wrześ. 1884." Oprócz tych nadgroby jest jeszcze na grobach sześć krzyżów bez tablic.

2. Radomyślski dekanat.

1. Brusiłów⁸⁰. Przy kościele do r. 1865 był klasztor kapucynów, obecnie kościół parafialny⁸¹. W kościele ołtarzów 7. Wielki ołtarz dębowy. W ołtarzu obraz Zesłania Ducha Świętego malowany przez zakonnik-kapucyna, którego pędzla jest przeważna część obrazów, roboty dosyć poprawnej. Nad wielkim ołtarzem w górze obraz cudowny Matki Boga-Człowieka w wyłacanej sukience przywieziony z Francji, którego właścicielka, jakaś pani z Zadniepra, umieściła w swojej kaplicy, a w r. 1825 podarowała do kościoła⁸². Na prawo ołtarze: 2) oł-

⁷⁷ Adolf Rykman (zm. 1890), lekarz, krajoznawca, autor rękopiśmiennego opisu Taraszczy, rzeźbiarz i malarz-amator, autor m.in. figury Matki Boskiej w kaplicy taraszczańskiej i kilku obrazów w kościele w Koszowatej. Jego nagrobek zachował się na zdewastowanym cmentarzu w Taraszczy (SGKP, t. 12, s. 162; Z. Hauser, J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 3, Warszawa 2001, s. 174).

⁷⁸ Dr. Adolf | Rykman | ur. 1827 | zm. 1890 (Z. Hauser, *Podróże...*, t. 4, s. 476).

⁷⁹ *Źródła do dziejów rozgraniczenia...* (s. 134) wymieniają w parafii Koszowata miejscowość Buda Poradówka; obecnie zapewne wieś Buda (Буда), ok. 4 km na północ od Koszowatej. Istniała wprawdzie również wieś Paradówka, położona jednak w pow. zwinogródzkim (SGKP, t. 7, s. 854).

⁸⁰ Brusiłów (Брусилів), miasto nad Zdwizem w pow. radomyślskim gub. kijowskiej, ok. 30 km na południowy wschód od Radomyśla; obecnie w obwodzie żytomierskim (SGKP, t. 1, s. 389-390).

⁸¹ Kościół pw. Zesłania Ducha Świętego, ufundowany w 1780 r. przez Szczęsnego Czackiego, konsekrowany w 1796 r., z klasztorem Kapucynów, odbudowany przez ks. Hipolita Tomaszewskiego po pożarze z 1857 r. Po likwidacji przez władze carskie klasztoru w Brusiłowie (17 V 1865) zakonników przeniesiono do konwentu w Starokonstantynowie, a kościół w czerwcu 1865 r. zamieniono na parafialny; w 1976 r. kościół rozebrano (*Źródła do dziejów rozgraniczenia...*, s. 128; Ю. Білоусов, *Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія*, Житомир 2000, s. 31, 93; J. Chachaj, *op. cit.*, s. 40-41; [on-line: <http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akzzybr&p=zybrbrsd&l=p> – 4 IX 2019).

⁸² Opis obrazu i odmienne okoliczności jego sprowadzenia do Brusiłowa zob. [E. Iwanowski] E. Heleniusz, *Wspomnienia lat minionych*, t. 1, Kraków 1876, s. 478-479. Autor przytacza zapiski Jana Waxmana, według których obraz został przywieziony z Francji przez matkę „pewnej generałowej” z Rosji; generałowa podarowała go następnie ks. Stanisławowi Steckiemu, ten zaś Waxmanowi, który obraz odnowił i ofiarował do kościoła w Brusiłowie, gdzie został umieszczony w wielkim ołtarzu; zob.

tarz z relikwiami w trumienkach św. męczenników Teodora i Illuminata z Rzymu w r. 1784 sprowadzone przez Szczęsnego Czackiego⁸³ podczaszego W. Kor., późniejszego fundatora obecnego kościoła, o czym ks. Michał Pałucki⁸⁴ oficjał kijowski pisze, że Szczęśny Czacki dogadzając pobożności ludu sprowadził do dóbr swoich ukraińskich Brusilowa dwa ciała św. męczenników Teodora i Illuminata z towarzyszami swymi, z których pierwsze z opółką krwi jego męczeńskiej dnia 22 czerwca 1789 do cerkwi brusilowskiej (uniackiej) solennie jest wprowadzone, drugie zaś relikwie tamże do czasu zakończeniu kościoła są złożone (Słow. Geogr. 1880, t. I, s. 390)⁸⁵ 3) Ołtarz z Rozpięciem na krzyżu Chrystusa cudownym, pochodzące ze starożytnego kościoła w Korabnikach⁸⁶ spod Krakowa, ofiarowany przez rodzinę Waksmanów⁸⁷ 4) ołtarz z obrazem M. Boskiej Częstochowskiej ofiary p. Żołądzia z Litwy 5) ołtarz z obrazem św. Feliksa Kapucyna. Na lewo ołtarze z obrazami: 6) św. Franciszka Serafickiego 7) św. Antoniego Padewskiego.

Ambona w kościele dębowa. Chrzcielnica pięknej snycerskiej roboty. Wewnątrz kościoła nie ma żadnych nadgrobków. W zakrystii kościelnej zawieszono są portrety olejne Szczęsnego i Katarzyny z Małachowskich⁸⁸ Czackich fundatorów. W podziemiach kościoła spoczywają zwłoki samego fundatora † 2 czerwca 1790 r.⁸⁹

też A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. 4, Kraków 1911, s. 270-271.

⁸³ Szczęśny Czacki (1723-1790), wielokrotny poseł na sejmy, obrońca „złotej wolności” i liberum veto, starosta nowogrodzki, w latach 1756-1785 podczaszy koronny, fundator klasztoru Kapucynów w Brusilowie (W. Konopczyński, *Czacki Feliks (Szczęśny)*, [w:] *PSB*, t. 4, Kraków 1938, s. 140-142).

⁸⁴ Michał Józef Pałucki (1745-1801), doktor obojga praw, sędzia konsystorza kijowskiego, od 1781 r. oficjał generalny kijowski i wikariusz *in spiritualibus*, od 1785 r. proboszcz w Połonnem, następnie w Wołodarcie i Wiedlnikach; 19 XII 1791 r. mianowany biskupem tytularnym Adraa i sufraganiem kijowskim, od 1797 r. dziekan kapituły katedralnej, od 1798 sufragan żytomierski. W 1781 r. w imieniu diecezji kijowskiej witał w Berdyczowie króla Stanisława Augusta (wygłoszoną wówczas mowę powitalną opublikował pt. *Mowa Jegomości Xiędza Pałuckiego oficjała kijowskiego miana w Berdyczowie na powitanie Najjaśniejszego Pana imieniem diecezji*, Berdyczów 1781); w 1786 r. wizytował część diecezji kijowskiej. Uczestniczył w przygotowaniach do insurekcji kościuszkowskiej i w sprzysiężeniu ukraińsko-poleskim, aresztowany i skazany w 1795 r. na zesłanie w głąb Rosji, został zwolniony na prośbę bp. kijowskiego Kaspra Cieciszowskiego (W. Rosowski, *Pałucki Michał Józef*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, ssp. 1189-1190).

⁸⁵ *SGKP*, t. 1, s. 390.

⁸⁶ Korabniki, wieś ok. 13 km na południowy zachód od Krakowa, od 1973 r. dzielnica Skawiny; kościół pw. Nawrócenia św. Marii Magdaleny. Po skasowaniu kościoła przez władze austriackie po pierwszym rozbiorze syn byłego dziedzica Korabnik Jan Waxman przeniósł obraz Jezusa do cerkwi unickiej w Korninie w woj. kijowskim, a po jej przejściu na prawosławie zabrał go do domu; zapewne w późniejszych latach trafił on do kościoła w Brusilowie. Jan Waxman przekazał kościołowi w Brusilowie również drewnianą figurę Chrystusa z krakowskiego klasztoru Dominikanek, którą jego matka Józefa z Jerliczów otrzymała od swej siostry, przełożonej klasztoru Róży Jerliczówny ([E. Iwanowski] E. Heleniusz, *Wspomnienia...*, s. 452, 479).

⁸⁷ Rodzina Waxmanów z księstwa oświęcimsko-zatorskiego, właściciele Korabnik Górnych i Dolnych. Na Ukrainę przeniósł się w 1777 r. Michał Waxman (zm. przed 20 I 1789 r.), podstoli, następnie podczaszy zatorski i oświęcimski; jego syn Jan (1768-1848) został wraz z żoną, Marianną z Kiernożyckich, pochowany w kościele Kapucynów w Brusilowie (*Urzędniczy województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990, s. 148; [E. Iwanowski] E. Heleniusz, *Wspomnienia...*, s. 438-452, 471).

⁸⁸ Katarzyna z Małachowskich Czacka (zm. 1768), córka kanclerza koronnego Jana i Izabeli z Humieckich, od czerwca 1746 r. żona Szczęsnego Czackiego (W. Konopczyński, *op. cit.*, s. 140-141).

⁸⁹ Według biogramu w *PSB* Szczęśny Czacki został pochowany w Porycku (*Ibidem*, s. 141).

Cmentarze. 1) Na cmentarzu klasztornym około kościoła znajduje się dzwonica^c z 3 wielkimi dzwonami i posąg N. Panny Niepokalanego poczęcia. Tu się znajdują groby zakonników kapucynów i znaczniejszych rodzin tutejszych (kamienne nadgrobniki) Waksmanów, Głębockich, Głuchockich, Marcińczyka (żelazny nadgrobek), Rylskich (z labradoru) i kaplica ze sklepieniami dla grobów rodzin: Niemiryczów, Dzidkowskich i uczonego Czekanowskiego (z Galicji) † 1820 r.

2) Cmentarz parafialny znajduje się tuż za murem ogrodu klasztornego. Słup duży muryrowany z nadpisem wskazuje rok 1778 czas założenia cmentarza. Tu znajdują się pomniki z prostego kamienia dla rodzin tu pochowanych: Michałowskich, Krzyżanowskich, Kossowskich, Swirczewskich, Podoskich, Kańskich (z Krakowskiego), Wilczyńskich, Zabuskich, Mioduszewskich, Bojarskich, Lubańskich, Pyszyńskich, Dymińskich. Inne pomniki leżą już w gruzach.

3) Cmentarze filialne znajdują się we wsiach, gdzie chowają się sami ich właściciele, a niekiedy uboższa ludność katolicka okolic przyległych, a mianowicie: w Rakowicach⁹⁰ księcia Giedrojcia, w Rajówce⁹¹ i Hucie Zabiłockiej⁹² p.p. Żołądziów.

3. Dekanat białocerkiewski.

a) parafia białocerkiewska

Białocerkiew⁹³. Opisu kościoła⁹⁴ nie ma.

^b Cmentarz parafialny.

1. Małżonkowie Janczewscy: Benedykt † dnia 4 Czerwca 1868 r. i Maryja † 28. Czerw. 1868. 2) Marya z Trześniowskich Zdanowska † 30 Listopada 1870 r. żyła lat 30. 3. Helena Czarnowska † 28 Czerwca 1880 r. żyła lat 68. 4. Antoni Stanisławski⁹⁵ tłumacz Boskiej komedii ur. d. 13 Czer. 1817 r. † 9. Sierpnia 1883 r. (pomnik z labradoru w kształcie kolumny). 5. Różia Mazaraki żyła 1878.–1880. 6. Paweł Olszewski † 16 Czerwca 1881 żył 87. – 7. „Bolesław Szczawinski † 27 Augusta 1885” – „Marya Krzyżanowska † 7 Maja 1885 żył lat 77.” – „Augustine Bourran née de Montresor † 14 Septembr 1875 r.” – „Emilia z Podwysockich Zborowska † 28 Maja 1882.” – „Józef Zborowski † 26 Maja 1872.” – „Konstancja Malewska, urodzona Zaremba † 2 Grudnia 1871 i Agnieszka Garlicka z Zarembów † 14 Grudnia 1885 r.” – „Teofil Matuszewicz żył 77. † 16 Czerwca 1872 r.” – „Józef Gruszecki † 4 Grudnia

⁹⁰ Rakowice (Раковичі), wieś nad Żyłówką w pow. radomyskim gub. kijowskiej, ok. 18 km na północ od Brusilowa; obecnie w obwodzie żytomierskim (SGKP, t. 9, Warszawa 1888, s. 514).

⁹¹ Rajówka (Раївка), wieś nad potokiem Rajówką w pow. radomyskim gub. kijowskiej, ok. 22 km na północ od Brusilowa; obecnie w obwodzie żytomierskim (*Ibidem*, s. 498-499).

⁹² Huta Zabiłocka (Гута-Забілоцька), wieś w pow. radomyskim gub. kijowskiej, ok. 22 km na północny zachód od Brusilowa; obecnie w obwodzie żytomierskim (SGKP, t. 14, s. 181-182).

⁹³ Biała Cerkiew (Біла Церква), miasto nad Rosią w pow. wasylkowskim gub. kijowskiej, ok. 45 km na południe od Wasylkowa; obecnie w obwodzie kijowskim (SGKP, t. 1, s. 174-180).

⁹⁴ Kościół pw. św. Jana Chrzciciela, ok. 1796-1812, ufundowany przez Aleksandrę z Engelhardtów i Franciszka Ksawerego Branickich. W 1930 r. zamknięty, mieścił sale lekcyjne, składy i muzeum krajoznawcze; od 1990 r. Budynek Muzyki Kameralnej i Organowej oraz sala wystawowa; w kościele odbywają się również nabożeństwa (*Źródła do dziejów rozgraniczenia...*, s. 117; [on-line:] <http://rcatholics-bc.net/%d1%96%d1%81%d1%82%d0%be%d1%80%d1%96%d1%8f/>; [on-line:] [https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_святого_Івана_Хрестителя_\(Біла_Церква\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_святого_Івана_Хрестителя_(Біла_Церква)) – 7 IX 2019).

⁹⁵ Robert Antoni Stanisławski (1817-1883), prawnik, literat, tłumacz, działacz konspiracyjnego koła studentów na Uniwersytecie Kijowskim, profesor uniwersytetów w Kijowie, Charkowie i Kazaniu; autor przekładu *Boskiej komedii* Dantego Alighieri (wyd. Poznań 1870); zmarł w Białej Cerkwi (A.A. Zięba, *Stanisławski Robert Antoni*, [w:] PSB, t. 42, Warszawa-Kraków 2003-2004, s. 106-110).

1862 r. żył 44 lata.” – „Andrzej Poznański ur. 21 Listopada 1880 r. † 17 Marca 1863^c r.” – „Ida-lia z Janickich Sochaczewska † 16 Listopada 1870 żyła lat 31.” – „Marya z Juskiewiczów Stołyhwo † 7 Lipca 1867 r.” – „Łukasz Lubliński 13 Stycznia 1836 r. – 10 Kwiet. 1887 r.” – „Szymon Murawicki † 19 Kwietnia 1889, żył lat 74” – „Wincenty Stepkowski † 16 Września 1889 r. żył lat 82.” – „Leonida Pieńkowska † 27/VII dnia 1889 roku” – „Franciszek Knispel † 11 Stycznia 1890, żył lat 81” – „Marya z Ładów Okenczycowa żyła 1871–1890 rok” – „Stanisław Moranowicz † 28 Kwietnia 1888 r. żył 49 lat” – „Marynia Krzyszkowska żyła 17/14^c dn. 1879 20/12 d. 1882 r.” – „Antonina z Olszewskich Kurowska 19 lat † 19 Paźdz. 1881.” – „Andrzej Czacki zmarł 22 Stycznia 1882 roku” – „Stefan Malewski † 16 Października 1886, żył 16 lat” – „Cyryli Jurkiewicz † 13 Maja 1869 r. żył lat 61.” – „Faustyna z Suskich Jefimowicz † 14 Sierp. 1869 żyła 72 lat” – „Walerya z Rudnickich Cichocka † 1 Grudnia 1887 r. żyła 7[0]^d” – „Agata Możarowska † 25 Stycznia 1885, żyła lat 77” – „Aleksander Kosacki † 30/VIII 1881 r. żył 26 lat” (pomnik w kształcie złamanej kolumny z szarego marmuru) – „Pietronela Wrembicka † 13 Sierpnia 1881 r.” – „Stanisław Nowicki † 24 Czerwca 1877 r., żył lat 45.” – „Johanna i Justyna Sokołowskie pierwsza † 22 Marca 1874 r. żyła 9 lat druga † 14 Lipca 1875 r. żyła 7 lat.” – „Wojciech Gliński † 17 Sierpnia 1866 r. żył 56 lat” – „Franciszek Skrzyski † 12 Stycznia 1888 r. żył lat 25” – „Helena Dalkiewicz † 25 Maja 1868 żyła 27 lat” – „Bolesław Jelec † 28 Grudnia 1887 r. żył lat 33” – „Teofila z Sędzikowskich Piotrowska † 28 Sierp. 1822 r. żyła 38” – „Helena z Parznickich Iżycka † 11 Lutego 1831 r. żyła 57 lat i Mateusz Bończa Iżycki † 20 Maja 1837 żył lat 64.” – „Karol Żółciński † 9 Stycznia 1873 r. żył 97 lat i Zofija Żółcińska † 30 kwietnia 1873 r. żyła 74 lata” – „Józef Żółciński † zmarł 13 Czerwca 1856 r. żył lat 66.” – „Ignacy Lasocki † 26 Październ. 1861 r. żył lat 41.” – „Neymann Józef † 29 Stycz. 1852 r. żył lat 82 i córka jego Lizeta † 27 Stycznia 1851 r. żyła 17 lat” – „Franciszek Nowicki † 20 Lutego 1870 r. żył 19 lat” – „Gabryel Rudkowski † 3 Października 1872 r. żył 60.” – „Marya Braczek † 20 Marca 1868 r. żyła 4 miesiące” – „Hania Pańkowska 5 Mar. 1876 r. – 17 Marca 1883 r.” – „Genowefa Janowicz 3 Stycznia 1881 – 21 Września 1885 r.” – „Światkiewicz Ignas † 26 Paźdz. 1865 r. Jadzio † 27 Paździer. 1873, Wikcia † 29 Marca 1877 r. Marynia † 8 Stycznia 1878 r., Feliś † 18 Kwietnia 1882 roku” – „Henryka z Kochów Filipowicz † 20 Sierp. 1875 r. żyła 47 lat.” – „Józio, Stefunia, Anusia Jarzębowski zmarli 1870 roku” – „Karol i Ewa z Ablewskich Szwen” – „Władysław Małecki † 21 Marca 1866 żył 33 lata” – „Józef Wituszynski † 19 Sierp. 1866 r. żył lat 58” – „Helena z Bontanich Opatowicz † 28 Listop. 1886, żyła 28 lat” – „Marya Pik ur. 1 Czerw. 1871 – † 29. Grudn. 1877 r.” – „Marya z Lipińskich Morzkowska † 15 Czerw. 1876 roku” – „Tadeusz Małynicz † 11 Marca 1890 r. żył lat 20.” – „Fabijan Morgulec † 26 Grudnia 1874 r. żył 57 lat i siostra jego Justyna Pelter.” – „Małżonkowie Szubert Józef † 16 Lutego 1869 r. żył 56 lat i Marya † 18 Maja 1885 r. żyła 67 lat” – „Emilia Połochtowicz żyła 1845–1863.” – „Julijan Boryszewski ur. 1861 r. † 25 Marca 1884. r.” – „Antonina Kulczycka † 5 Lutego 1876 r. żyła 60” – „Julijan Rogozinski † 16 Stycznia 1889 r. żył 64 lat.” – „Ignacy, Jakób Olszewski † 12 Lutego 1884 r. żył 62 lat” – „Antonina Dobrzynska † 19 Październ. 1883 r. żyła 19 lat” – „Piotr Wojciechowski⁹⁶ ksiądz żył 43 lata † 13 Mar. 1887 r.” – „Aleksander Iwanicki, żył 25 Listopada 1882 r. – 2 Czerw.

⁹⁶ Piotr Wojciechowski (1842 lub 1844–1887), ksiądz; święcenia kapłańskie przyjął w 1865 r., wikariusz kapituły mniejszej w Łucku, administrator parafii w Wasylkowie (*Directorium horarum canonicarum et missarum SS. pro dioecesi Luceoriae et Żytomiriensi in annum Domini bissextilem MDCCCLXVIII...*, Kiowia 1867, s. 5; *Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Luceoriensi et Żytomiriensi in annum Domini MDCCCLXXV...*, Żytomiriae 1874, s. 85; *Calendarium liturgicum dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non ecclesiarum per Podoliam jussu et auctoritate... Simonis Martini Kozłowski... anno Domini bissextili 1888 servandum*, Żytomiriae 1887, s. 149).

1884” – „Ksawery Zborowski ur. 21 Listopada 1812 r. † 5 Paźdz. 1880 r.” – „Milania z Koryckich Behrends † 3 Stycznia 1879 żyła 65 lat” – „Aleksander Gruszecki ur. 4 Czerwca 1862 r. † 3 Marca 1880 r.” – „Grzegorz Linsbarth umarł w 1877 r. żył 94 lat” – „Stanisław Biernacki † 23 Września 1879, żył 89 lat” – „Eustachy Zurawlewicz † 30 Czerwca 1877 r. żył 68 lat” – „Marya Karaczewska † 15 Listopada 1876, żyła 94 lat” – „Ludwika z Machalskich Drotkiewicz † 4 Marca 1879 r. żyła 62.” – „Kamilla Stepkowska zmarła 12 Grudnia 1872 r.” – „Ewa Stepkowska † 3 Listopada 1874 roku” – „Lucya z Żołyńskich Tchórzewska † 27 Stycz. 1869 r. żyła 66 lat” – „Kazimierz Karpowicz żył 65 lat † 12 kwietnia 1885 r.” – „Jadwiga z Lisenbarthow Karpowicz † 30 Grudnia 1868 r. żyła 38” – „Franciszka Piotrowska † 18 24/IIIe 85 roku żyła 25 lat” – „Anieli Zobern † Lutego 6^{go} 1885 r. żyła 75 lat” – „Antonina z Nowickich Pawłowska † 8 Sierp. 1881 r. żyła 34 lat” – „Marya z Włodkowskich Rowicka † 26 Kwiet. 1883 r. żyła 20 lat” – „Antoni Sybor † d. 3 Sierpnia 1883 r. żył lat 36.” – „Aleksander Zajączkowski † 2 Września 1883 r. żył 30 lat” – „Edmund Kondracki † 17 Października 1880 żył 38 lat”.^b

Parafia Didowszczyzna.

Kościół w Didowszczyźnie⁹⁷ w wielkim ołtarzu ma obraz Św. Trójcy niezłe malowidło, niewiadomego pędzla⁹⁸. Nad cyborium umieszczona jest za szkłem piękna grupa z gipsu, przedstawiająca zdjęcie z krzyża Chrystusa Pana (taka grupa wykonana jest na cyborium, ulana ze srebra, w wielkim ołtarzu w kościele korostyszowskim⁹⁹). W bocznych ołtarzach na prawo ołtarz św. Katarzyny Seneńskiej, u dołu ołtarza napis: „Katarzyna¹⁰⁰ fundatorka tej świątyni prosi o westchnienia do Stwórcy”. Na lewo ołtarz św. Jana Nepomucena z napisem u dołu: „Jan Nepomucen¹⁰¹, niegdyś pan tego miejsca, w prochu oczekuje sądu Bożego”. Oba obrazy nieszczególnego pędzla.

W ścianach kościoła od wschodu z prawej strony są na płytach z marmuru następujące napisy:

D.O.M. „Julia z Czeczotów Sudymunt Chojecka, 5⁸⁰ Czerwca 1859 roku żywot doczesny skończyła – pokój tej pięknej duszy, i łza serdeczna męża – o pozdrowienie Anielskie błaga”.

⁹⁷ Didowszczyzna, Dzidowszczyzna (Дідовщина), wieś nad Irpeniem w pow. skwirskim gub. kijowskiej, ok. 60 km na południowy zachód od Kijowa; obecnie w obwodzie kijowskim. Kościół z 1818 r. pw. Świętej Trójcy, poświęcony w 1820 r., obecnie nie istnieje (*Źródła do dziejów rozgraniczenia...*, s. 142; SGKP, t. 2, s. 31-32).

⁹⁸ Według Antoniego Urbańskiego obraz był kopią z Tycjana (A. Urbański, *Memento kresowe*, Warszawa 1929, s. 72).

⁹⁹ Korostyszew, Korosteszów (Коростишів), miasto nad rzeką Teterew w pow. radomyskim gub. kijowskiej, ok. 40 km na południowy wschód od Radomyśla; obecnie w obwodzie żytomierskim. Kościół pw. Narodzenia NMP z pocz. XVII w., rozbudowany w XVIII/XIX w. przez podczaszego litewskiego Filipa Olizara; Roman Aftanazy w opisie kościoła nie wspomina o tym elemencie wyposażenia (*Świątynia w Korostyszowie*, „Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska” 1998, nr 1, s. 33-34; R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 231-233).

¹⁰⁰ Katarzyna z Borejków Chojecka (1767-1853), córka Pawła i Anny z Małyńskich, żona Jana Nepomucena Chojeckiego, wspólnie z mężem ufundowała kościoła w Didowszczyźnie.

¹⁰¹ Jan Nepomucen Chojecki (1748-1817), syn Franciszka Kazimierza i Katarzyny z Przyłuskich, sędzia graniczny braclawski, w l. 1785-1791 wojski większy kijowski, poseł na Sejm Czteroletni, zwolennik Ustawy rządowej (Konstytucji 3 maja), po rozbiorach marszałek machnowiecki i wasylkowski; w 1810 r. nabył od Grigorija Dołgorukiego Didowszczyznę, w której rozpoczął budowę kościoła, dokończoną po jego śmierci przez żonę Katarzynę z Borejków (Z. Chojecki, *Chojecki Jan Nepomucen*, [w:] PSB, t. 3, s. 394-395; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 44; R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 182-183).

^bD.O.M. S.P. Tadeusz Chojecki¹⁰² były officer Wojsk Polskich, Marszałek P^{tu} Skwyrskiego, szlachetnością, cnotą i charakterem znakomity obywatel, urodzony 24 Października 1799 roku, umarł d. 9 Października 1880 roku, w niewygasłym pogrążył żalu tych z którymi go związki krwi i przyjaźni łączyły. Rodzina w dowód uszanowania i czci tę mu pamiątkę zostawia. Pokój cnotliwej duszy jego.

D.O.M. Bogumiła z Chojeckich Abramowiczowa¹⁰³ opłakana od małżonka, rodziny i domowników, zesłała ze świata w 50 roku życia dnia 20 Czerwca 1837 roku. Oby Przedwieczny za błagalną przyjął modlitwę łzy na jej grobie wylane.

D.O.M. Klarze z Chojeckich Iwanowskiej¹⁰⁴, Marszałkowej Żytomierskiej roku 1859 dnia 6 Czerwca zmarłej – z cierpliwości i łagodności wzorowej – w pobożności nieustannej – w miłosierdziu niewyczerpanej – w pokorze szczytnej – najdoskonalszej, nie zrównanej matce, cześć i wdzięczność ze łzami składając, syn¹⁰⁵ nieszczęśliwy prosi o Zdrowaś Maryja. Beati mortui qui in Domino moriuntur¹⁰⁶.

Z lewej zaś strony od wchodu są na płytach marmurowych napisy:

D.O.M. W pamięć śmierci Hulewiczów zmarłych jednego tygodnia r. 1877: ojciec Władysław¹⁰⁷ w Didowszczyźnie, syn Jan Marcelli¹⁰⁸ we Florencji. Rodzina prosi o pozdrowienie Anielskie za spokój ich dusz. „Przyjdzie godzina, gdy usłyszają głos Syna Bożego, a którzy usłyszą, ożyją.” Ew. Ś. Jana, r. 5, w. 25¹⁰⁹.

D.O.M. Zygmunt Chojecki¹¹⁰ 1854 roku, dnia 22 Lipca, lat 22 mając zakończył życie w oddaleniu od rodziców. Boże miłosierdzia zlituj się nad jego Duszą, przyjmij ją do Swej chwały.

¹⁰² Tadeusz Chojecki (1799-1880), syn Jana Nepomucena i Katarzyny z Borejów, oficer Wojsk Polskich, marszałek pow. skwyrskiego, dziedzic dóbr Holaki i Dąbrowa w pow. skwyrskim, właściciel stadniny koni arabskich (S. Uruski, *op. cit.*, t. 2, Warszawa 1905, s. 225; T. Bobrowski, *op. cit.*, t. 2, s. 15; A. Urbański, *op. cit.*, s. 72).

¹⁰³ Bogumiła z Chojeckich, 1. voto Tyszkiewiczowa, 2. voto Abramowiczowa (1788-1837), córka Jana Nepomucena i Katarzyny z Borejów, po rozwodzie z Ferdynandem Tyszkiewiczem wyszła za marszałka machnowieckiego Walentego Abramowicza, z którym miała czterech synów i trzy córki ([E. Iwanowski], E. Heleniusz, *Listki...*, t. 1, s. 214-218; *Ibidem*, t. 2, Kraków 1902, s. 201-202).

¹⁰⁴ Klara z Chojeckich Iwanowska (zm. 1859), córka Jana Nepomucena i Katarzyny z Borejów, żona marszałka żytomierskiego Dezyderego Erazma Iwanowskiego, syna skarbnika łatyczowskiego Macieja i Zuzanny z Chomentowskich, matka historyka i pamiętnikarza Eustachego Iwanowskiego (Heleniusza); według wspomnień syna zmarła 5 VI, taka też data znajduje się na częściowo zachowanym (24 VIII 2007) nagrobku Klary i Eustachego w Chałaimgródku ([E. Iwanowski], E. Heleniusz, *Listki...*, t. 1, s. 331, t. 3, Kraków 1902, s. 142).

¹⁰⁵ Eustachy Iwanowski (1813-1903), syn Dezyderego Erazma i Klary z Chojeckich, wnuk Jana Nepomucena Chojeckiego, pamiętnikarz i publicysta, autor licznych prac historycznych i wspomnieniowych, właściciel Chałaimgródka w gub. kijowskiej (Red., *Iwanowski Eustachy*, [w:] PSB, t. 10, Wrocław 1962-1964, s. 178-179).

¹⁰⁶ Ap 14,13.

¹⁰⁷ Władysław Hulewicz (zm. 1877), mąż Bronisławy z Chojeckich, córki Piotra i Reginy z Pieńkowskich (S. Uruski, *op. cit.*, t. 2, s. 225).

¹⁰⁸ Jan Marcelli Hulewicz (ok. 1859-1877), syn Władysława i Bronisławy z Chojeckich, współpracownik „Ruchu Literackiego”, autor wydanych pośmiertnie *Drobnych prac* (Kraków 1882).

¹⁰⁹ J 5,25.

¹¹⁰ Zygmunt Chojecki (1831-1854), syn Piotra i Reginy z Pieńkowskich, poległ jako żołnierz armii rosyjskiej na Kaukazie (A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 44; R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 183).

D.O.M. Piotr Chojecki¹¹¹, były Marszałek powiatu Skwyrskiego, urodzony 25 Listopada 1797 roku, zmarł dnia 15^f Lipca 1882 roku. Żona, syn i córki proszą o modlitwę za duszę jego. O Jezu, Zbawco świata, któremu tylko jedna rzecz jest niepodobna, to żebyś się nie zmiłował nad nieszczęśliwymi, wysłuchaj nas.

Przy drzwiach wchodowych do kościoła, na ganku, jest tablica kamienna z napisem w ścianie:

D.O.M. Katarzynie Chojeckiej, Pawła z Knerut Borejki, i Anny z Porajów Małyńskich córce, Jana Nepomucena Chojeckiego, posła, radzcyc^c stanu i kawalera wielu orderów małżonce, dnia 3° Lipca 1853 roku zmarłej, w wieku lat 86, gorliwej o chwałę Bożą, pobożnej, świątobliwej, Kościoła tego fundatorce, najdroższej matce, babce, prababce, od wszystkich w życiu uczczonej, dzieci, wnukowie, prawnuki, ze łzami cześć wdzięczności składają, pobożnych wiernych, o pozdrowienie Anielskie proszą.

Z lewej strony tychże drzwi, podobna tablica kamienna i napis:

D.O.M. W tym przybytku Bożym spoczywa ciało s. p. Jana Nepomucyna Lubicz z Chojeczna¹¹² Chojeckiego, Radzcyc^c Stanu, Marszałka dawniej Machnowieckiego, później powiatu Wasyłkowskiego, Orderów S^{go} Stanisława, S^{tej} Anny, i S^{go} Włodzimierza kawalera, cnotami obywatelskimi i domowemi sławnego, w roku 1815 dnia 29^c Lutego zmarłego. Przechodniu, dla własnej zasługi przed Bogiem, módl się za duszę jego.

Przy tym kościele są dwie dzwonnice w kształcie piramid. Na jednej z nich z prawej strony od wejścia w ścianie na kamieniu napis:

D.O.M. Tu leży Józef Obertyński¹¹³, Łowczy Halicki, Legator Kościoła tego, przeżywszy lat 60, skończył życie 21 Kwietnia. 1819 roku. Prosi o pozdrowienie Anielskie.

Na 2^{giej} stronie tejże dzwonnicy, na tablicy z czuhunu napis: Tu leży Augustyn Świerczewski zmarły dnia 1° Maja 1840^{go} roku w 33^{im} roku życia. Prosi o Anioł pański.”

W małej odległości od dzwonnicy kolumna marmurowa z krzyżem w górze, na podstawie kamiennej, napis na niej: „Gabryel Krzyżanowski, żył lat 75, zmarł 14 Marca 1868 roku. W Imię Serca Jezusa i Serca Maryi, boleścią przejęci żona i dzieci błagają o Anioł Pański. Boże, zbaw duszę jego.”

Dalej, także z prawej strony, w rogu cmentarza kościelnego jest grobowiec fundatorów kościoła, otoczony wokoło sztachetami z lanego żelaza, na kilku kamiennych podstawach umieszczony w górze Anioł z alabastru z podniesioną ku Niebu ręką pięknej włoskiej roboty, z napisami: „Regina z Pieńkowskich Chojecka¹¹⁴, żyła lat 77 † zmarła 17 Maja 1884 r.”

¹¹¹ Piotr Chojecki (1797-1882), syn Jana Nepomucena i Katarzyny z Borejków, w 1844 r. odnotowany jako marszałek szlachty pow. skwyrskiego, za sprzyjanie powstaniu 1853 r. zesłany w głąb Rosji; po śmierci najstarszego brata Feliksa dziedzic Didowszczyzny i Tomaszówki (S. Uruski, *op. cit.*, t. 2, s. 225; A. Urbański, *op. cit.*, s. 72, 74).

¹¹² Chojeczno (obecnie Chojeczno-Cesarze i Chojeczno-Sybilaki), wieś w ziemi liwskiej, ok. 16 km na południowy wschód od Liwu; obecnie w województwie mazowieckim (SGKP, t. 1, s. 615).

¹¹³ Spis urzędników woj. ruskiego nie wymienia Józefa Obertyńskiego wśród łowczych halickich, zob. *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV-XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska i sanocka)*, oprac. K. Przyboś, Wrocław 1987.

¹¹⁴ Regina z Pieńkowskich Chojecka (ok. 1807-1884), żona Piotra Chojeckiego (S. Uruski, *op. cit.*, t. 2, s. 225).

„Ś.p. Ewaryst Chojecki¹¹⁵, żył lat 55, umarł 20 Października 1882 roku. „Wieczny odpoczynek racz im dać Panie¹¹⁶.

Dalej wokoło kościoła znajdują się pomniki następne.

D.O.M. Na kolumnie i podstawie z kamienia napis: „Wanda z Leśniewskich Rohozińska, żyła lat 29 zmarła 12 Stycznia 1879 roku.

D.O.M. Podstawa i krzyż z czuhunu, ma napis: „Helena z Dłużniakiewiczów Soroczyńska, przeżywszy lat 30 zmarła dnia 15 Czerwca 1882 roku. Pokój jej duszy.

D.O.M. Bryła kamienna z krzyżem żelaznym, ma napis: „Magdalena z Grabowskich Janicka † 2 Czerwca 1878, żyła lat 87.

D.O.M. Na podstawie i krzyżu z kamienia napis: „Karolinie Kozubowskiej, najlepszej żonie, matce i babce wdzięczni mąż, dzieci i wnuki, z modlitwą o szczęście niebieskie dla jej cnotliwej duszy. 5^{go} Listopada 1884 roku.

D.O.M. Płyta kamienna gruba na ziemi leżąca, ma napis: Tu spoczywają zwłoki Stanisława Piętki, najzaciejszego męża, ojca i opiekuna nieszczęśliwych sierot. Żył cnotliwie lat 47 – umarł dnia 9 Października 1865 roku – osierociła rodzina prosi o Anioł Pański za duszę jego.

D.O.M. Płyta z kamienia leżąca na ziemi z napisem: „Cecylia z Chojeckich Różycka, umarła d. 20 Września 1859, żyła lat 49, prosi o Anioł pański.

D.O.M. Na podstawie żelaznej z krzyżem, napis: „Barbarze Chojeckiej¹¹⁷, Marya Stępkowska 22 Kwietnia 1874 roku.”

D.O.M. Na podstawie kamiennej z krzyżem z marmuru, napis: Felix Chojecki¹¹⁸, pełen wiary, miłości i cechy narodowej, bo lud kochał i od niego był zrozumiany i kochany, umarł 29 Lipca 1839 roku.

Z prawej strony kościoła na 2^{giej} dzwonnicy, na ścianie na tablicy marmurowej napis:

D.O.M. Otton Michałowski, urodzony 24 Marca 1837 roku w Sołowijówce¹¹⁹, umarł 20 Października 1839. Roku.

¹¹⁵ Ewaryst Chojecki (1827-1882), syn Piotra i Reginy z Pieńkowskich, dziedzic Didowszczyzny, żonaty z Marią ze Straszyńskich (*Ibidem*, s. 225).

¹¹⁶ Nagrobek częściowo zachowany (zniszczona figura anioła), z napisami uzupełnionymi na początku XX w.: GRÓB RODZINY CHOJECKICH | S(więtej) P(amięci) | Regina z PIENKOWSKICH | M[ar]szalkowa Chojecka | Żyła lat 77 | † 5/17 maja 1884 r(oku) | S(więtej) P(amięci) | Ewaryst CHOJECKI | Żył lat 55 | † 23 października 1882 r(oku) | [Wieczny] odpoczynek racz im | dać Panie. | S(więtej) P(amięci) | BOLESŁAW CHOJECKI | urodzony w Kalennej d(nia) 14 Grudnia 1830 r(oku) | zmarł w Policznicach d(nia) 1 Grudnia 1904 r(oku) | S(więtej) P(amięci) | ELODYA z CHOJECKICH | SWIATOPEŁK-ZAWADZKA | 1865-1911 (odczyt: Agnieszka Biedrzycka, Wojciech Drelicharz, Piotr Kuliszewicz, 24 VIII 2007). Za udostępnienie odpisu dziękuję mgr. Piotrowi Kuliszewiczowi.

¹¹⁷ Być może Barbara Chojecka, właścicielka dóbr w pow. radomskim, wspomniana przez Tadeusza Bobrowskiego jako „osławiona ciemiężycielka włościan” i przeciwniczka uwłaszczenia (T. Bobrowski, *op. cit.*, t. 2, s. 142-143).

¹¹⁸ Feliks Chojecki (zm. 1839), najstarszy syn Jana Nepomucena i Katarzyny z Borejów, deputat do sądu głównego w Kijowie, dziedzic Didowszczyzny; nie założył rodziny (A. Urbański, *op. cit.*, s. 72).

¹¹⁹ Sołowijówka (Соловіївка), wieś nad dopływem Irpenia w pow. radomskim gub. kijowskiej, ok. 40 km na południowy wschód od Radomyśla; obecnie w obwodzie żytomierskim. Od 1811 r. własność podstolego bełskiego Pawła Michałowskiego; w maju 1863 r. w Sołowijówce miejscowi chłopci rozgromili i częściowo wymordowali oddział powstańcy pod dowództwem studenta Antoniego Jurjewicza, przybyły w celu wezwania ich do walki z caratem. Po powstaniu styczniowym Sołowijówka została skonfiskowana przez władze carskie Erazmowi Majewskiemu i przekazana zastępcy kuratora okręgu szkolnego kijowskiego Aleksandrowi Prochorowiczowi Szaryńskiemu-Szychmatowowi ([E. Iwanowski], W. Helenjusz, *Listki...*, t. 3, s. 45; A. Iwański, *Pamiętniki 1832-1876*, Warszawa 1968, s. 504; *SGKP*, t. 11, s. 67).

Dopusćcie dziatekó przyjsć do mnie, takowych jest bowiem Królestwo Niebieskie¹²⁰.

Filii do tego kościoła należących w didowskiej parafii nie ma. Kaplice zaś dwie – w Didowszczyźnie na cmentarzu 1mo drewniana, w tej nabożeństwo się nie spełnia, gdyż indultu nie ma.

Na cmentarzu grzebalnym pomniki są następujące: 1. Od bramy – Na kamieniu leżącym napis na grobie: Tu spoczywają zwłoki Eleonory z Włockowiczów Peszyńskiej, która żyła lat 70, umarła dnia 27 Sierpnia 1848 roku. – Prosi o Pozdrowienie Anielskie.

2. D.O.M. Na kamieniu ogładzonym napis: Karolina z Modzelowskich Broniecka, żyła lat 40 umarła 22 Czerwca 1881 roku.

2ª Kaplica we wsi Łuczynie¹²¹, stara, zrujnowana, także bez indultu.

3. Na tablicy marmurowej na ziemi leżącej napis: Agnieszka z Sopotnickich Wyhowska, zmarła w 55^m roku życia swego – 17 Grudnia 1839.

4. Krzyż ogromny ze skalnego kamienia, wkopany w ziemi, bez daty: W tem miejscu są pogrzebieni Petronella z Leśniowskich 1^{ov} Sopotnicka, 2^{ov} Wasilkowska, syn Franciszek, wnuka Maryanna Sopotnicka, proszą o Pozdrowienie Anielskie.

5. Na podstawie kamiennej umieszczony 3arszynowy¹²² pomnik czaunowy z krzyżem na wierzchu, u spodu na jednej stronie w obwódce ozłoczonej napis: „Tu leży Zofia z Dubrowlańskich Świerczewska, w 37 roku życia skończyła dnia 27 Lutego 1849 roku. Prosi o zdrowaś Maryja. Na drugiej stronie tegoż pomnika napis „Zamknęła zrzecien powieki przed nami, dziateki na wieki, Lecz przybędzie nam w potrzebie, tu na ziemi, i tam w niebie.”

6. Bryła kamienna z napisem: D.O.M. s.p. Dyonizy Swiderski, żył lat 56, zmarł 12 Września 1882⁸⁰ roku.

7. Na podstawie marmurowej białej z lakciu^c ze krzyżem z marmuru, napis: M. Setthoffer al suo fedele amies Carlo Pazziani, morto a Cornin¹²³ – i 15 genusin⁸ 1873.

8. Józef Bylina, umarł 1848 roku, dnia 26 Września, mając lat 55. „Przychodniu, westchnij za duszę jego”. Taki na pomniku z szarego kamienia napis.

9. Kamień na ziemi leżący, dwuarszynowy, ma napis: „Wincenty Daniłowski, żył lat 77, umarł dnia 7 Lutego 1877 roku.

10. Eustachy Szerenkowski urodził się dnia 30 Grudnia 1837 roku, po krótkiej a dolegliwej chorobie, przeniósł się do wieczności dnia 13 Maja 1886 roku – wieczny odpoczynek racz mu dać Panie! Taki napis na pomniku kamiennym.^{-b}

Skarbiec kościelny nie posiada żadnych rzadkości. Ornaty i kapy liczne są, lecz niekosztowne. Z trzech relikwiarzy jeden cały srebrny z relikwiami SS^{tych} Cecylii, Marii Magdaleny i innych SS^{tych}. Drugi z brązową posrebrzaną podstawą i ze srebrną oprawą, wewnątrz relikwii 12 Apostołów, a wewnątrz pomiędzy nimi znajduje się cząstka drzewa krzyża Chrystusa Pana. Trzeci relikwiarz brązowy, stary, z relikwiami SS^{tych} Kazimierza i Tomasza z Akwinu. Na pamiątkę 50-letniego jubileuszu kapłaństwa ks. proboszcza kanonika Maksymiliana Bielaw-

¹²⁰ Mk 10,14.

¹²¹ Łuczyn (Лучин), wieś nad Kalinówką w pow. kijowskim gub. kijowskiej, ok. 10 km na zachód od Didowszczyzny; obecnie w obwodzie żytomierskim. Być może chodzi o dawną kaplicę jezuitów (SGKP, t. 5, Warszawa 1884, s. 798-801).

¹²² Arszyń – rosyjska miara długości, w XIX/XX w. równa 71 cm.

¹²³ Kornin (Корнин), miasteczko nad Irpeniem w pow. skwirskim gub. kijowskiej, ok. 40 km na północ od Skwiry; obecnie w obwodzie żytomierskim. Kaplica rzymskokatolicka w Korninie należała do parafii Didowszczyzna (SGKP, t. 4, s. 407-409).

skiego¹²⁴ kolatorowie kościoła p.p. Chojeccy, jak również i parafianie zrobili do kościoła kilka darów. Ufundowali chorągiew z białej francuskiej materii ze stosownym nadpisem, dalej pięknej roboty srebrny wyłaczany kielich i wreszcie mszał w pięknej oprawy. Na tych obydwóch znajdują i też stosowne napisy jako dary jubileuszowe ks. Bielawskiemu.

^a narysowane godło herbu Pilawa (półtrzecia krzyża) Or. ^{b-b} fragment zapisany pismem kaligraficznym Or. (druga ręka) ^c tak Or. ^d odczyt hipotetyczny, ostatnia cyfra zapisana na skraju karty i częściowo obcięta Or. ^e data dzienna zapisana w postaci ułamka zwykłego, rozbijającego datę roczną na dwie części Or. ^f liczba poprawiana Or., odczyt niepewny ^g możliwa również lekcja genusiu Or.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Biblioteka Narodowa:

Zbiór Aleksandra Czołowskiego, rkps 5705 II:

Opisy zabytków w kościołach i na cmentarzach w dekanatach: zwinogródzkim, radomyślskim i białocerkiewskim [między 1890 a 1894].

Źródła drukowane:

Bobrowski T., *Pamiętnik mojego życia*, t. 1-2, oprac. S. Kieniewicz, Warszawa 1979.

Calendarium liturgicum dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non ecclesiarum per Podoliam, Żytomiriae 1887.

Czołowski A., *W sprawie Galerii Miejskiej. Odpowiedź Prof. dr. Janowi Bołoz-Antoniewiczowi*, Lwów 1907.

Dacka-Górzyńska I., Górzyński S., *Polacy pochowani na cmentarzach Nicei i Mentony*, Warszawa 2015.

Dąbcańska-Budzynowska H., *Pamiętnik*, oprac. J. Fijałek, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” R. 9, 1963, s. 307-360.

Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Luceoriensi..., Vilnae 1851, 1857, 1862.

Directorium horarum canonicarum et missarum SS. pro dioecesi Luceoriae et Żytomiriensi..., Kioviae 1867.

Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Luceoriensi et Żytomiriensi..., Żytomiriae 1874.

¹²⁴ Maksymilian Alojzy Bielawski (1807-1893), urodzony w rodzinie unickiej, przeszedł na obrządek rzymskokatolicki; święcenia kapłańskie przyjął w 1831 r., proboszcz w Stawiszczach i Didowszczyźnie (*Directorium officii divini et missarum ad usum dioecesis Luceoriensis pro anno Domini MDCCCL...*, Vilnae 1849, składka 12, [s. 7]; *Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Luceoriensi*, Vilnae 1851, składka 18, [s. 1]; *Calendarium liturgicum dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non ecclesiarum per Podoliam jussu et auctoritate... Cyrilli Lubowidzki... anno Domini 1894 servandum*, Żytomiriae 1893, s. 68).

- Directorium officii divini et missarum ad usum dioecesis Luceoriensis...*, Vilnae 1849.
- [Grabowski J.], *Stan kiowsko-zwinogradzkiego seminarium, z wizyty officyała mohilewskiego, prałata archidyakona białoruskiego i kiowskiego...*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej” T. 4, 1824, s. 102-125, 193-201.
- Hauser Z., *Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawne województwa I Rzeczypospolitej*, t. 4, Kraków 2009.
- Nekrologi „Kuriera Warszawskiego” 1821-1939*, t. 3: 1853-1858, oprac. A.T. Tyszka, Warszawa 2007.
- Olszewski M., *Quosque tandem?*, Lwów 1907.
- Talko-Hryniewicz J., *Z przeżytych dni (1850-1908)*, Warszawa 1930.
- Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie XIX wieku*, t. 1, cz. 1: *Diecezja kamieniecka. Diecezja łucko-żytomierska*, oprac. J. Skarbek, Lublin 2000.

Prasa:

- „Dziennik Krakowski” 1896.
- „Dziennik Polski” 1896.
- „Gazeta Lwowska” 1892, 1894, 1905, 1908.
- „Głos Narodu” 1896.
- „Kurier Lwowski” 1892, 1896, 1903.
- „Monitor” 1903.
- „Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki” 1905.

Opracowania:

- d’Abancourt H., Bacciarelli Marcell, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 198-200.
- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 11, Wrocław 1997.
- Albrecht-Szymanowska W., Grudziński Stanisław, [w:] *Dawni pisarze polscy. Od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 1, Warszawa 2000, s. 380-381.
- Banaszak M., Grabowski Joachim, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 579-580.
- Betlej A., *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka XVIII wieku*, Kraków 2010.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900.
- Chachaj J., *Stan i odbudowa sieci kościelnej w łacińskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 87, 2007, s. 5-65.
- Chmielkowski L., *Kościół w Talnem – wylęgarnia kurczaków – pracownia nagrobków*, „Gazeta Lwowska” 1993, nr 10, s. 3.
- Chojceki Z., *Chojceki Jan Nepomucen*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 394-395.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 1, Warszawa-Kraków 1926.
- Chyczewska A., Bacciarelli Marcello, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 56-63.
- Dębowska M., *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014.

- Dutkowska M., Ciara S., *Aleksander Czołowski (1865-1944)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, t. 2, red. J. Maternicki, P. Sierżęga, L. Zaszkilniak, Rzeszów 2014, s. 191-202.
- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki obrządku łacińskiego w ZSRR po 1918 roku. Zarys problematyki*, [w:] *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 81-99.
- Fridrich A., *Historye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. 4, Kraków 1911.
- Frybes S., *Grudziński Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław 1960-1961, s. 46-47.
- Gmiterek H., *Sołtyk Józef Franciszek*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 40, Warszawa-Kraków 2000-2001, s. 383-385.
- Górnjak M. R., *Kijowska diecezja katolicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, szp. 1424-1426.
- Grabczak P., *Seminaria duchowne łucko-żytomierskiej diecezji w latach 1798-1842*, Biały Dunajec-Ostróg 2006.
- Hauser Z., *Sarkofag „pięknej Bitynki”*, „Spotkania z Zabytkami” R. 27, 2003, nr 3, s. 12-13.
- Hauser Z., Tokarski J., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 3, Warszawa 2001.
- Ihnatowicz I., *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*, „Studia źródłoznawcze” T. 7, 1962, s. 99-124.
- [Iwanowski E.], Helenijusz E., *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione*, t. 1-3, Kraków 1901-1902.
- [Iwanowski E.] Helenijusz E., *Rozmowy o Polskiej Koronie*, t. 1, Kraków 1873.
- [Iwanowski E.] Helenijusz E., *Wspomnienia lat minionych*, t. 1, Kraków 1876.
- Kieniewicz S., *Potocki Adam*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 750-755.
- Konarski S., *Potocka Aleksandra*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław 1982, s. 731-732.
- Konopczyński W., *Czacki Feliks (Szczęsny)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 140-142.
- Kowalczyk J., *Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006.
- Kozyska A., Modzelewska B., *Mohylewska archidiecezja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, szp. 31-42.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 19, 1970, s. 271-351; T. 20, 1970, s. 253-374.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980.
- Laszak E., *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865-1944)*, Łódź 2004.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- [Liwski J.B.] Bolesław znad Dniepru, *Lisianka*, „Tygodnik Ilustrowany” 1883, nr 44, s. 283, 286.
- [Liwski J. B.] Bolesław znad Dniepru, *Stebłów*, „Tygodnik Ilustrowany” 1878, nr 118, s. 203-204.

- Loret M., *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, „Przegląd Powszechny” R. 45, 1928, t. 179, s. 111-128.
- Majkowska R., *Działalność kolekcjonerska Władysława Łozińskiego*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” R. 28, 1983, s. 65-82.
- Red., *Iwanowski Eustachy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962-1964, s. 178-179.
- Rosowski W., *Losy zakonników z klasztorów rzymskokatolickich na Ukrainie Prawobrzeżnej skasowanych w XIX w.*, [w:] *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, red. M. Derwich, t. 1: *Geneza. Kasaty na ziemiach zaboru austriackiego i rosyjskiego*, Wrocław 2014, s. 287-302.
- Rosowski W., *Pałucki Michał Józef*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, szp. 1189-1190.
- Ryszkiewicz A., *Dowgird (Daugirdas) Tadeusz*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 91-92.
- Seweryn T., *Biedroński Leon*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 25.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1-14, red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880-1895.
- Szarejko P., *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 3, Warszawa 1995.
- Szczawińska E., *Biedroński Leon*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. 1, Wrocław-Gdańsk 1971, s. 152-153.
- Szymański J., Trelińska B., *Instrukcja wydawnicza dla źródeł epigraficznych*, Lublin 2003.
- Świątynia w Korostyszowie, „Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska” 1998, nr 1, s. 33-34. [Talko-Hryncewicz J.], Ilgowski J., *Ostatnia starościna zwinogródzka. Zarys dziejów kresowego miasteczka*, Kraków 1888.
- Urbański A., *Memento kresowe*, Warszawa 1929.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa 1905; t. 5, Warszawa 1908.
- Urzędnicy województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990.
- Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska i sanocka)*, oprac. K. Przyboś, Wrocław 1987.
- Vogel B., *Instrumenty muzyczne w kulturze Królestwa Polskiego. Przemysł muzyczny w latach 1815-1914*, Kraków 1981.
- Witkowska K., *Powązki – mówiące kamienie. Inskrypcje nagrobne na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie*, Kraków 2009.
- Witkowski M., *Dookoła zagadki stebłowskiej*, „Pamiętnik Literacki” R. 47, 1956, z. spec., s. 349-395.
- Zembrzusi L., *Chojnowski Bronisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 401-402.
- Zima I., *Aleksander Czołowski 1865-1944. Luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia 2011.
- Zielińska T., *Zbiór Aleksandra Czołowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, „Archeion” T. 89, 1991, s. 37-60.
- Zięba A. A., *Stanisławski Robert Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 42, Warszawa-Kraków 2003-2004, s. 106-110.

Білоусов Ю., *Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія*, Житомир 2000.
Історія міст і сіл Української РСР, ред. П. Т. Тронько, Черкаська область, Київ 1972.

Агнешка Беджицька, “Описи пам’яток у церквах та на кладовищах у Звенигородці, Радомишлі та Білоцерківських деканатів” з колекції Олександра Чоловського у Національній бібліотеці Польщі

Джерельне видання, про яке йдеться – це інвентарна книга пам’яток із церков, каплиць та кладовищ благочиння/деканатів у Звенигородці та Радомишлі колишньої Житомирської єпархії Римо-католицької Церкви (нині єпархія має назву Києво-Житомирська), підготовлених двома анонімними авторами у 1890 та 1894 рр. Згадуваний рукопис, що досі в літературі не використовується, потрапив невідомим шляхом до приватної колекції львівського історика та архівіста Олександра Чоловського (1865-1944), незадовго до його смерті, евакуйований власником зі Львова до Тиньця, а в 1947 році було продано його дочкою Станіславою Карчевською до колекції Національної бібліотеки у Варшаві (ф. 5705 II). Він включає в себе досить лаконічні описи священних будівель і кладовищ (більшість в даний час не існує або перебуває у напівзруйнованому стані) в Звенигородці, Тальному, Водяниках, Товстому, Лисянці, Ківшоватій, Таращі, Брисиліві, Білій Церкві та Дідовщині і близько 300 копій написів з надгробків і меморіальних дощок із згадуваних місцевостей, що належали, між іншим до родини Хоецьких, Ольга Нарішкіної (у дівочтві Потоцької), майор-артилерій Пйотру Ольшевському, письменнику Роберту Станіславському, професору медицини Броніслави Хойновському та лікареві, краєзнавцеві та скульпторові Адольфу Рикману.

Ключові слова: Житомирська єпархія, Україна, Біла Церква, Брусилів, Дідовщина, Ківшовата, Лисянка, Тальне, Тараща, Товсте, Водяники, Звенигородка, кладовища, надгробки, написи

Agnieszka Biedrzycka, “A Description of Antique Objects in Churches and Cemeteries in the Deaneries of Zwinogród, Radomyśl, and Biała Cerkiew” in the Collection of Alexander Czołowski in the National Library

The edition is a presentation of antique objects in churches, chapels and cemeteries in the in the deaneries of Zwinogród, Radomyśl, and Biała Cerkiew of the former Roman-Catholic diocese of Żytomierz (today’s diocese of Kiev-Zhytomir in Ukraine) which was written by two anonymous authors between 1890 and 1894. The manuscript of these descriptions, unanalyzed by scholars as yet, found its way to the collection of a Lviv historicist and archivist Alexander Czołowski (1865-1944). A short time before his death the collection was evacuated by him from Lviv to Tyniec and subsequently sold to the National Library in Warsaw (sign 5705 II) by his daughter in 1947. The manuscript contains fairly succinct descriptions of sacral objects and cemeteries (the majority of which are nonexistent or ruined now) in Zwinogródka, Talne, Wodzianiki, Tolsta, Łysianka, Koszowata, Taraszczka, Brusilów, Biała Cerkiew, and Didowszczyzna as well as close to 300 transcripts of inscriptions from tombstones, epitaphs, and commemorative plaques from these places that belong to the Chojecki

family, Olga Naryszkin née Potocka, general-major of artillery Piotr Olszewski, author Robert Stanisławski, professor of medicine Bronisław Chojnowski, physician, amateur geographer and sculptor Adolf Rykman, and others.

Keywords: diocese of Żytomierz, Ukraine, Biała Cerkiew, Brusilów, Didowszczyzna, Koszowata, Łysianka, Talne, Taraszcza, Tołsta, Wodzianiki, Zwinogródka, cemeteries, tombstones, inscriptions